Edela-Eesti asustuse elujõu säilitamine

Aruanne uurimistulemustest

Jaak Kliimask ja Janar Raet

Kontakt: Jaak.Kliimask@emu.ee

Eesti Maaülikool, PKI

Tartus, 2018

SISUKORD

		Lk
	SISSEJUHATUS	3
	Metoodilised märkused	5
	Uuringus kasutatud andmed	6
1	RAHVASTIK JA ELAMUEHITUS	7
1.1.	Maakohtade eristumine	7
1.2.	Rahvastiku ja elamuehituse põhitrendid	9
1.3.	Muutuste põhjused	20
1.3.1.	Kolhoosi- ja sovhoosikeskuste kumulatiivsed kasvu- ja langusspiraalid.	20
1.4.	Eeldatavad suundumused	24
1.5.	Kohalike keskuste arengvõimalustest	27
2	ASULATE TÖÖJÕUPOTENTSIAAL	29
3	PROBLEEMSED ASULAD	31
3.1.	Asustuse probleemsed teemad: erinevad juhtumid	32
4	ARENDATAVAD ASULAD	37
4.1.	Soovitused lahenduste osas	40
	Kasutatud materjalid	43

SISSEJUHATUS

- Maa-asulate ja väikelinnade uuringud olid Eestis populaarsed enne 1990ndaid aastaid, mil Tartu Riikliku Ülikooli geograafia osakonnas tehti palju sellekohaseid teaduslikke ja praktilisemat laadi uurimusi. Käesolevaks ajaks on uurimistraditsioonid küll jätkunud, kuid jäänud ehk suuremates linnades ja nende ümbruskonnas toimuva varju. Probleeme ja uurimisteemasid aga jätkub, sest muutused asustuses on olnud suured nii sisus kui kvantiteedis ja need on hakanud tõsiselt häirima elutegevust väljaspool Eesti suuremaid linnu. Seepärast on tärkav huvi teema kohta igati mõistetav. Küll aga tähendavad viimase veerandsaja harvad uuringud, et paljut tuleb nö nullist uurida, seda enam, et nii suundumused kui probleeminägemine kipuvad nüüdisajal olema risti vastupidised sellele, mida arvati Eesti NSV perioodil. Ka ei toeta Eestit teaduslikud mujal maailmas – huvi maa-asustuse vastu jäi aega enne 1980ndaid aastaid, mil kontekst oli siiski teine, eriti arvestades Eesti puhul siiret ühest ühiskonnakorraldusest teise. Nii näiteks puudub maa-asustuse temaatika pea täielikult kolmes viimaste aastate olulisemas maa-teemalises raamatus (Ilbery 2008, Handbook of Rural Studies 2006, Woods 2005), vähene ja otseselt käesoleva teemaga mitteseonduv on teema kajastatus ka teadusajakirjades.

- Siiski on Eesti NSV teemakohane pärand väga tugev ja mõjutab inertsist meid veel aastakümned. Suuremate maa-asulate ja väikelinnade muutuvad rollid, juba aastakümned tagasi kokku kuivanud ja vananenud haja-asustus (väikesed külad), ruumilises mõttes pigem juhuslikku laadi ehitustegevus suuremate linnade tagamaal, kõige selle juures halvenenud teenuste ja töökohtade geograafiline kättesaadavus, mida omakorda varjutab veel edasilükatud ja nüüd kiiruga ning jõuga teostatud haldus-territoriaalsed muutused. On, mida analüüsida. Seega on ka mõistetav, et alustada saab analüüsidega üksikutes kohtades – ja nagu hiljem näeme, jagub isegi mõne maakonna sisse väga palju erinevaid juhtumeid asustuse iseloomu, muutuste ja probleemide osas.

- Käesoleva uuringu lähteülesandeks oli:

1. Analüüsida ja üldistada kuivõrd ja kuidas on toimunud asustuse kahanemine viimase 25 aasta jooksul Viljandi ja Pärnu maakonnas väljaspool maakonnakeskusi ja suuremaid linn, so Viljandi, Pärnu ja Sindi linnad.
2. Käsitleda erinevaid asulatüüpe: endised sovhoosi- ja kolhoosikeskused, vallakeskused, monofunktsionaalsed asulad ja väikelinnad.
3. Kategoriseerida asulad.
4. Hinnata nende toimimist ja seoseid tagamaaga.
5. Analüüsida sotsiaal-majanduslikku olukorda asulates
6. Anda hinnang tööjõupotentsiaalile
7. Tuua välja kõige probleemsemad ja potentsiaalselt arendatavad asulad.

8. Pakkuda lahendusvariandid kahanevate asulate elukeskkonna parendamiseks
9. Pakkuda üldised meetmed asulate elujõu hoidmiseks
10. Üldised soovitused teema käsitlemiseks kohalike omavalitsuste üldplaneeringutes ja maakonnaplaneeringu teemaplaneeringus

- Asulase elujõulisuse tagamisel on käesoleva uurimuse autorid silmas pidanud järgmist:
    1. Suuremate asulate (keskuste) kontekstis tähendab see traditsiooniliste arusaamade järgi nende asulate põhiliste alles olevate teenuste tagamist (ja miks mitte ka teenuste valiku kasvu), mis eeldab, et valitud keskused on õiged ja et keskuste pluss tagamaa teenuse tarbijate arv on piisav (see on ka põhjus rahvastikukasvu jälgimiseks);
    2. Väiksemate külade (haja-asustus) puhul tähendab see nende asulate hoidmist asustatuna üldse (st mitte väljasuremist), mis on traditsiooniliselt olnud rohkem kultuuriline aspekt ja osa maarahvastiku muutumisega seotud temaatikast üldse. Maastike säilumise seisukohalt on asustatus muutunud olulisemaks siiski nii Eestis kui mujal maailmas.
    3. Vahepealsete asulate (nt endiste kolhooside-sovhooside osakonnakeskused, mõned kunagised tööstusasulad) puhul on elujõulisust raske määrata, kuna tänapäevasesse asustuspilti need oma ülesannetega hästi „ei mahu“ – seal kunagi asunud algkoolid, sidejaoskonnad ja kauplused on enamasti suletud, töökojad jms hajunud, elamufond amortiseerunud, rahvaarvud väga väikesteks muutunud, hulk sotsiaalseid probleeme vaid jäänud. Paremal juhul on sinna tekkinud seltsimajad. Puudub hetkel positiivne visioon.
    4. Linnalähedaste alade puhul näib esmalt asustuse elujõulisus olevat piisavalt tagatud (eriti kaugemate maakohtadega võrreldes). Kuid selles töös juhitakse siiski tähelepanu linnalähedastele keskusele, mis on kaotamas oma positsiooni ja elujõu uusasulatele; ka võivad nimetatud kiire kasvuga ühepõlvkonnaasulad teatud aja möödudes muutuda probleemseteks.

- On kohe asjakohane märkida, et mitte kõik teemad ei saanud võrdväärset käsitlust. Mingis osas oli põhjuseks andmete kättesaadavus, teisalt uuringu käigus muutunud arusaamad eri teemade olulisusest. Soovituste osas aga teatav arusaamatus, kes need soovitused ja kuidas ellu viiks. Valdade roll kindlasti suureneb, muude ametkondade osas on aga palju ebaselgust. Kas sellest enam maakondlikku/regionaalset terviklikku asustuspilti joonistub, on ka küsitav.

- Tulemused on traditsiooniliste meetmete/lahenduste osas pigem „kõhnavõitu“. Seda põhjusel, et enamasti on seni suuremate asulate (keskuste) puhul silmas peetud ikka teenindusobjektide säilitamist keset üldist rahvastikuvähenemist linnadest kaugemates maakohtades ja väikelinnades. Ja see omakorda taandub omavalitsuste

eelarvelistele võimalustele ja ka maailmavaatelistele eelistustele, mitmed ratsionaalsemad lahendused on pigem juhtumipõhised. Seetõttu on juhtumi-põhist lähenemist käesolevas töös ka ühe põhilise soovitusena toetatud.

- Töökohtade loomine, mis kahtlemata elustab maakohti ei ole aga väga asulate tasandil käsitletav. Esiteks on see asulate paljususe ja regionaalpoliitika iseloomu (ja sh vahendite nappuse) kui ka linnade-valdade erineva võimekuse tõttu paljuski juhuslikku laadi. Teiseks tuleb töö ja majandustegevuse ruumilise käsitluse all silmas pidada hoopis suuremaid territoriaalseid üksusi (toimealasid), vastasel juhul liiguksime tagasi arendustegevuste kolklikumaks muutmise teel. Ja kolmandaks ei ole üldse kindel, et just uued töökohad – millest palju küll räägitud, aga mis näivad tekkivat ja kaduvat pigem Eesti kui terviku majanduskasvu rütmis – on selleks võtmeks, mida asustuse elujõulisuse arendamisel tähtsana silmas pidada.

- Muu maailma kogemust on raske silmas pidada, kuna nagu sissejuhatavalt juba märgitud, seda napib, see jääb kõrvale olulistest uurimisteemadest. Eesti pikaajalist praktikat silmas pidades aga näib, et hoolimata paljudest plaanidest linnadest kaugemal olev maa-asustus ikkagi pigem hääbub (õigemini korrastub uues formaadis) ja seda klassikaliste meetmete ja aluspõhimõtetega elujõulisena ei hoia).

- Käesoleva uuringu tulemused kajastavad olukorda kahes maakonnas, mis üldiselt, põhistruktuurilt ja -protsessidelt on küll läbilõige Eesti maa-asustusest, erinevused on põhiliselt kvantiteedis. Siiski, nendes kahes maakonnas puuduvad paraku positiivsed juhtumid, mida lähemalt uurida, et mil viisil on 2000ndatel aastatel suure rahvastikuvähenemise taustal õnnestunud endistel põllumajanduskeskustel või siis jälle väikestel (alla 20 elanikuga) küladel kasvada ja kus on ehitatud ka uusi eluruume. Siinkohal võib märkida, et mujal Eesti maakohtades on kümmekond sellist juhtumit olemas. Ja muidugi lisandub mujalt Eesti maakohtadest juurde mõningaid uut tüüpi, samuti mõnedel juhtudel markantsemaid nn probleemjuhtumeid.

Metoodilised märkused.

- Planeeringutes on põhitähelepanu keskustel (suurematel maa-asulatel ja linnadel), aga rääkides asulate elujõust, on teema oluline ka haja-asustuse ja linnalähedaste alade puhul.
- Suuremat tähelepanu on uuringus pööratud linnadest kaugemale jäävatele asulatele, kuna seal on olukord pika-ajalise rahvastikuvähenemise, madala asustustiheduse ja majandusliku seisundi tõttu problemaatilisem.
- Linnade suurusest tulenevalt on eristatud Pärnumaa ja Viljandimaa linnalähedasi asulaid, esimesel juhul on asustus palju tihedam ja rahvastikukasv positiivne, Viljandi tagamaa puhul mitte.

- Kolhoosikeskuste all on silmas peetud Eesti NSV perioodist kolhooside ja sovhooside keskasulaid 1980ndatel aastatel. Nimetatud staatusega asulaid oli 1960ndatel-1970ndatel aastatel tunduvalt rohkem, kui sotsialistlike põllumajandite liitmisega vähenes ka vastavalt nende asulate arv ja stabiliseerus 1980ndateks aastateks; siis ehitati need ka enamuses lõplikult välja.
- Iseloomustamaks keskuste kujunemist Edela-Eesti maakohtades pikema aja jooksul, on võrdluseks toodud mõned andmed ka nn perspektiivsete asulate kohta. Nimetatud asulad valiti 1977.a. põhiliste elu- töö- ja teeninduse asukohtadena, kontsentreerimaks maaelu vähestesse elujõulistesse ja arendamist vajalikesse keskustesse. Midagi sellist, nagu tänapäeval üritatakse põhiliselt teenindusobjektide paigutamist ja säilitamist silmas pidada.
- Asulate kasvutemposid on käsitletud ka lähtuvalt nende positsioonile keskuste hierarhia (piirkonna-, kohalikud, lähikeskused), siinkohal on lähtutud Pärnu ja Viljandi maakonnaplaneeringutest.
- Edela-Eesti on selle töö puhul tähendanud kahte maakonda: Pärnumaad ja Viljandimaad. Mõlema maakonna peale kokku on uuringus kaasatud 600 maa-asulat ja 10 linnalist asulat (väikelinna ja alevit).
- Probleemjuhtumite kirjeldamisel on palju silmas peetud ka nn vanu valdu (enne 2017.a. liitumisi). Subjektiivsel põhjusel, et uurimistöö alustades ei olnud veel päris kindel, mis haldus-territoriaalse reformi käigus juhtub (igal juhul tuli lähtuda olemasolevast) ja teiseks on alust eeldada, et enamik protsesse ja probleeme kandub vähemalt lähitulevikus ka uutesse piiridesse.
- Lisaks asulate ja nende tüüpidele on käesolevas töös pööratud lisaks tähelepanu ka kohalikele asustussüsteemidele, mis on eriti oluline erinevaid probleemjuhtumeid analüüsides.

Uuringus kasutatud andmed. Andmed pärinevad järgmistest allikatest:

- Rahva- ja eluruumide loenduste andmed (1959,1970,1979,1989, 2000, 2011.a. loendused). Kõige tähtsamad on muidugi viimase, 2011.a. loenduse materjalid (rahvaarv ja rahvastiku soolis-vanuseline koostis, eluruumide tüüp ja ehitusaeg), aga asulate geneesist, keskuste kujunemise ja rahvastikuprotsesside loogikast arusaamiseks, samuti probleemjuhtumite analüüsimiseks on otstarbekas kasutada ka pikema-ajalisi aegridu.
- Statistikaameti andmed ehituse kasutuslubade, asulate tööhõive olukorra kohta (RL 2011) ja Statistikaameti koostatud rahvastikuprognoos aastani 2040 maakondade ja suuremate linnade kohta.
- Kahe kuu pikkune uurimisperiood ei võimaldanud teha välitöid, aga selle uuringu tulemuste edasiarendamiseks ja täpsustusteks on seda võimalik edaspidi teha. Soovitavalt siis, kui uued, senisest hoopis teistsuguste asustussüsteemide ja ruumistruktuuridega omavalitsusüksused on sujuvalt „tööle saanud“.

1. RAHVASTIK JA ELAMUEHITUS

1.1. Maakohtade eristumine

- Pärnu maakonnas kuuluvad linnalähedaste alade hulka 4 „endist“ valda:

1. Audru vald (endine)
2. Paikuse vald (endine)
3. Sauga vald (endine)
4. Tahkuranna vald (endine)

- Viljandi maakonna puhul on linnalähedase alana käsitletud Viljandi valda (endised Paistu, Pärsti, Saarepeedi, Viiratsi vallad).

- Linnalähedaste alade eristumine on märgatav: 85% Pärnu maakohtade ja 70% Viljandimaa maakohtade kogu elamuehitusest on aastatel 2000-2011 toimunud seal (Joon. 1). Pärnumaa puhul on nii eluruumide koguarvu kui rahvaarvu osatähtsus kasvanud peaaegu pooleni maakohtade koguarvust (Joonised 2 ja 3), Viljandimaa puhul on osatähtsuse kasv olnud aeglasem, kuid siiski märgatav.

Joonis 1. Linnalähedaste alade osatähtsus eluruumide ehitusmahust, %

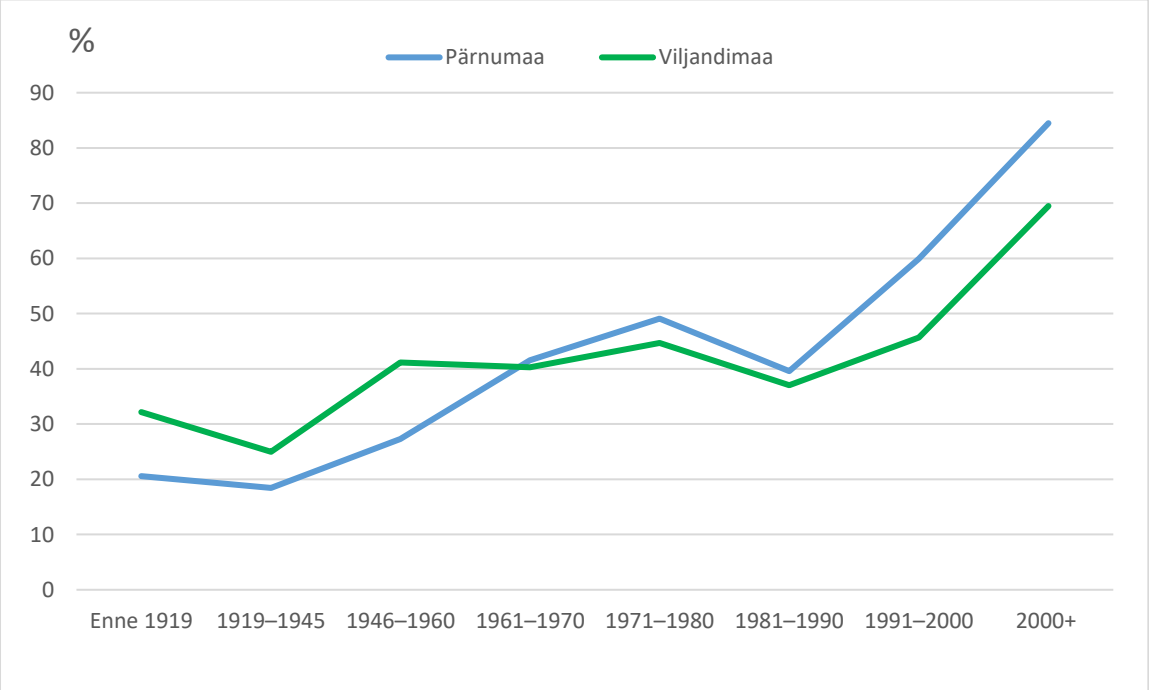

Joonis 2. Linnalähedaste alade osatähtsus eluruumide koguarvust, %

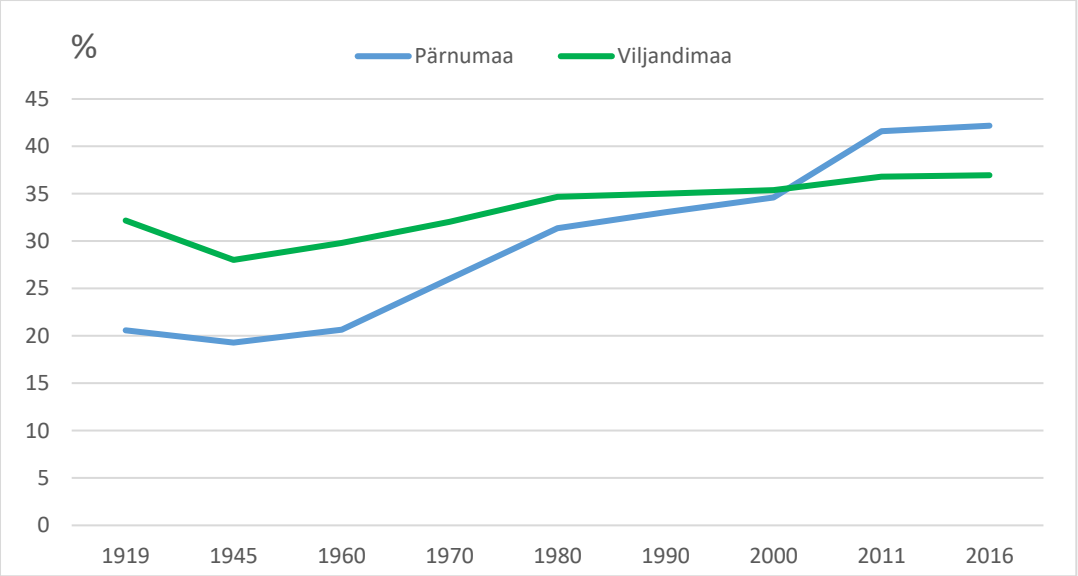

Joonis 3. Linnalähedaste alade osatähtsus rahvastiku koguarvust, %

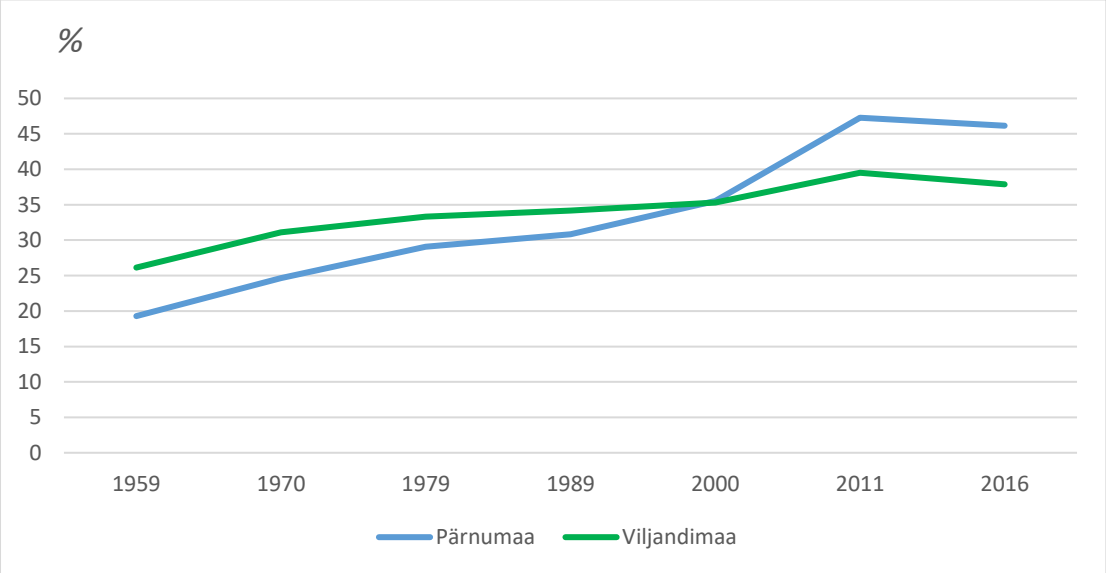

- Kiiresti eristub ka asustustihedus. Veel 1959.a. olid nii Pärnumaa linnalähedased ja mõlema maakonna kaugemad maakohad ses suhtes pigem sarnased, eristus vaid Viljandiga külgnev vöönd. Nüüdseks on veidi enam kui 50 aastat tagasi vähem kui kahekordsed vahed kasvanud peaaegu neljakordseteks, Pärnu tagamaa selgelt tihenemas, mõlema maakonna kaugemad maakohad aga muutumas sarnaselt väga hõredalt asustatud aladeks (Joonis 4.).

Joonis 4. Asustustiheduse (el/km^2 kohta) eristumine

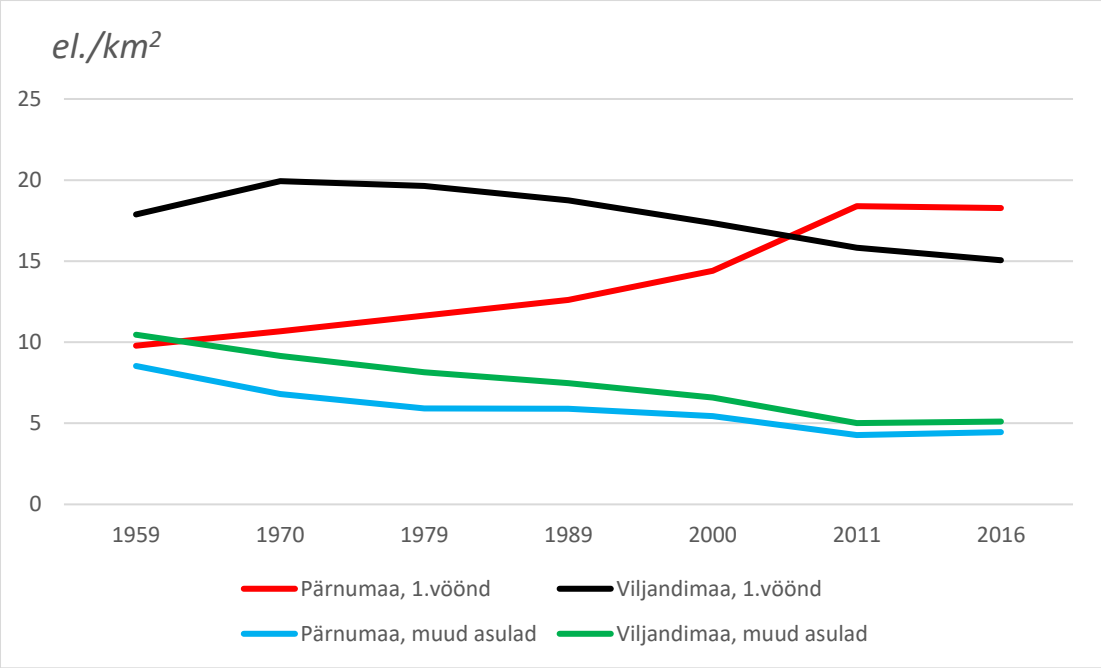

1.2. Rahvastiku ja elamuehituse põhitrendid

- Maa-asustus on viimasel paarikümnel aastal läbinud sügava põhimõttelise muutuse: seni kasvanud küladest-alevikest on saanud väheneva rahvastikuga asulad ja vastupidiseid juhtumeid on ka piisavalt. 1980ndad aastad: mida suurem asula, seda kiirem kasv ja vastupidi, alla 200 elanikuga asulate osas: mida väiksem asuka. Siis kiirem vähenemine (Joonis 5.). Siinkohal on arvestatud vaid asulaid, mis asuvad väljaspool Pärnu ja Viljandi linnaga enne 2017.a. lõppu külgnenud valdu. Edaspidi pigem vastupidi: suuremad asulad on kaotanud enam rahvastikku, väiksemad vähem. Seejuures kui suurtest on miinustes kõik, siis väikeste asulate puhul on piisavalt neid, mis on viimastel kümnenditel kasvanud (18%).

Joonis 5. Rahvastikumuutused Edela-Eesti maa-asulates asulate suuruse järgi, % aastakeskmiselt

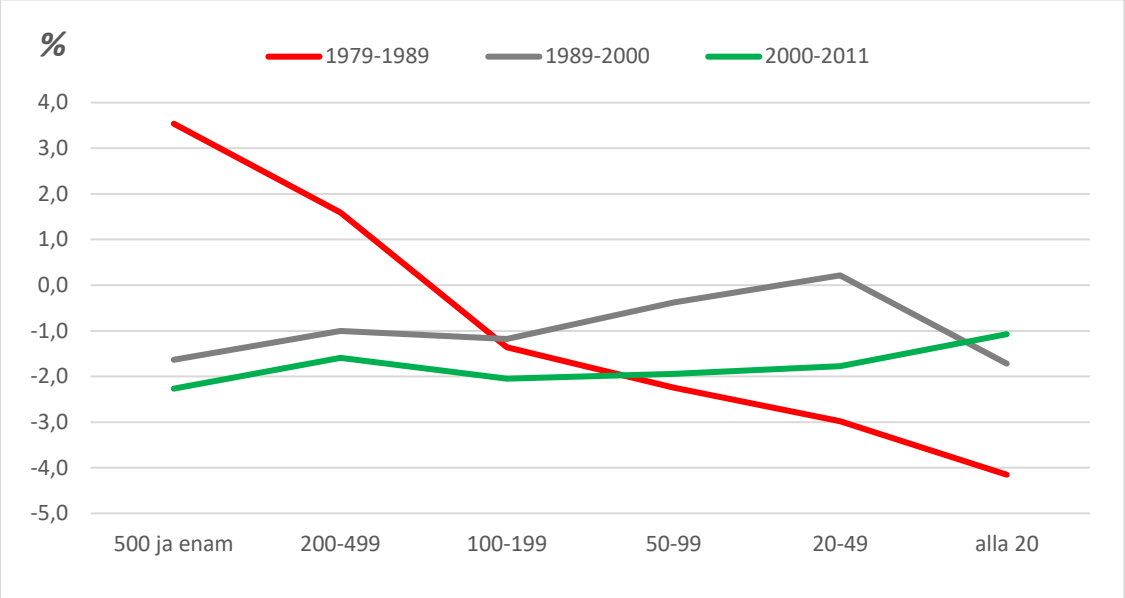

- Kõikide Pärnu ja Viljandi maakonnaplaneeringutes määratud eri tüüpi maaliste keskuste rahvastiku kasvas 1980ndatel aastatel ja välja arvatud Pärnu linna lähiümbrus, vähenes see sealtmaalt kõikjal mujal (Tabel x). Tolleaegsed kasvutempod olid väga kiired (2 ja enam % aastakeskmiselt), nüüdseks on kiired jälle vähenemise tempod, ligi -1% ja enam aastakeskmiselt. Periood 2011-2016 näib küll pigem positiivne, kuid paraku on tegemist metoodilise nüansiga rahvastiku paiknemise (ümber-)arvestuses, mistõttu neid numbreid on päris hea vaadata, aga tegelikkust need paraku ei kajasta.

Tabel 1. Rahvastikumuutus maakonnaplaneeringutes määratud erinevat tüüpi maaliste keskuste lõikes, % aastakeskmiselt

		1979-1989	1989-2000	2000-2011	2011-2016
Pärnu linna lähedased alad	Kohalik keskus	2,8	0,7	0,9	2,1
	Lähikeskus	1,0	0,1	-0,6	0,4
Viljandi linna lähedased alad	Lähikeskus	2,4	-1,0	-0,8	0,4
muu Pärnumaa	Piirkondlik keskus	1,8	0,2	-1,9	-0,6
	Kohalik keskus	2,2	-0,9	-1,3	0,3
	Lähikeskus	5,8	-1,8	-2,4	-0,2
muu Viljandimaa	Kohalik keskus	2,9	-0,8	-0,8	-1,2
	Lähikeskus	2,4	-1,1	-2,0	-0,4

- Põhimõtteliselt samasugune on olukord ka endist kollektiivmajandite kesk-asulate puhul (Tabel 2): kaugemate kohtade kiirem kukkumine, positiive olukord linnalähedastel aladel, kusjuures 1980ndad aastad kasv kõikjal nende asulate seas väga kiire. Selle suunalised muutused on olnud valdavad, vaid ühe erandiga Pärnumaal väljaspool Pärnu linna tagamaad – Pärnjõe külas Vändra vallas.

- Hüppeliselt langes ka ehitustempo. Kolhoosi-ja sovhoosikeskustes väljaspool Pärnu ja Viljandi linna lähitagamaad ehitati aastatel 1981-1990 kokku 1025 korterit (aastas 2,3 korterit asula kohta), aastatel 2000-2011 ehitati neid kokku üldse 10.

Tabel 2. Kolhoosi- ja sovhoosikeskuste rahvastikudünaamika Edela-Eestis, % aastakeskmiselt

	1979-1989	**1989-2000**	**2000-2011**
Pärnu linna lähedased alad	2,8	0,6	0,7
Viljandi linna lähedased alad	2,7	-0,9	-0,6
muu Pärnumaa	3,4	-1,7	-1,9
muu Viljandimaa	2,3	-1,6	-1,9

- Keskuste keskmine rahvaarv on muidugi langenud (Tabel 3), kuid ulatub siiski veel selgelt üle 200, isegi ligi 300-ni. Mis on muidugi pigem hea näitaja, kuid paarikümne aasta tagusega võrreldes on näitajad kõvasti kukkunud ja hakkavad lähenema juba – kui vähenemistempod jätkuvad – 1959.a. tasemele. Kontsentratsioon on siiski ilmne: Pärnu linna läheduses keskused tasapisi kasvavad, ülejäänud kohtades mitte.

Tabel 3. Maakonnaplaneeringutes määratud erinevat tüüpi maaliste keskuste keskmine rahvaarv

		1970	**1979**	**1989**	**2000**	**2011**	**2016**
Pärnu linna lähedased alad	Kohalik keskus	527	9223	1185	1279	1419	1567
	Lähikeskus	369	369	413	419	387	395
Viljandi linna lähedased alad	Lähikeskus	167	248	297	263	237	241
muu Pärnumaa	Piirkondlik keskus	487	645	743	761	588	571
	Kohalik keskus	276	315	388	348	294	298
	Lähikeskus	230	307	489	390	279	277
muu Viljandimaa	Kohalik keskus	242	323	414	376	340	321
	Lähikeskus	292	399	506	447	338	332

- Täiendava ülevaate annab asustuse muutustest positiivse rahvastikukasvuga asulate osatähtsus (Joonis 6). Tähelepanekud on järgmised: Esiteks, võrreldes perioodiga 1989-2000 on positiivse rahvastikukasvuga asulate osatähtsus ajavahemikus 2000-2011 väiksem kõikides vööndistes. Teiseks, selge eristumine perioodil 2000-2011 vööndite vahel: Pärnu linna tagamaa - Viljandi linna tagamaa – Pärnumaa muud asulad – Viljandimaa muud asulad. Kui esimeses vööndis on kasvanud asulate osatähtsus ca 40%, siis viimasel juhul vaid ca 5%. Vähe!

- 2011-2016 võrdlus näitab justkui uut kasvu ja nende 4 vööndi vahel pigem võrdsust, kuid see ilmselgelt viitab pigem rahvastikustatistika kehvale olukorrale Eestis.

Joonis 6 . Positiivse rahvastikudünaamikaga asulate osatähtsus asulate koguarvust, %

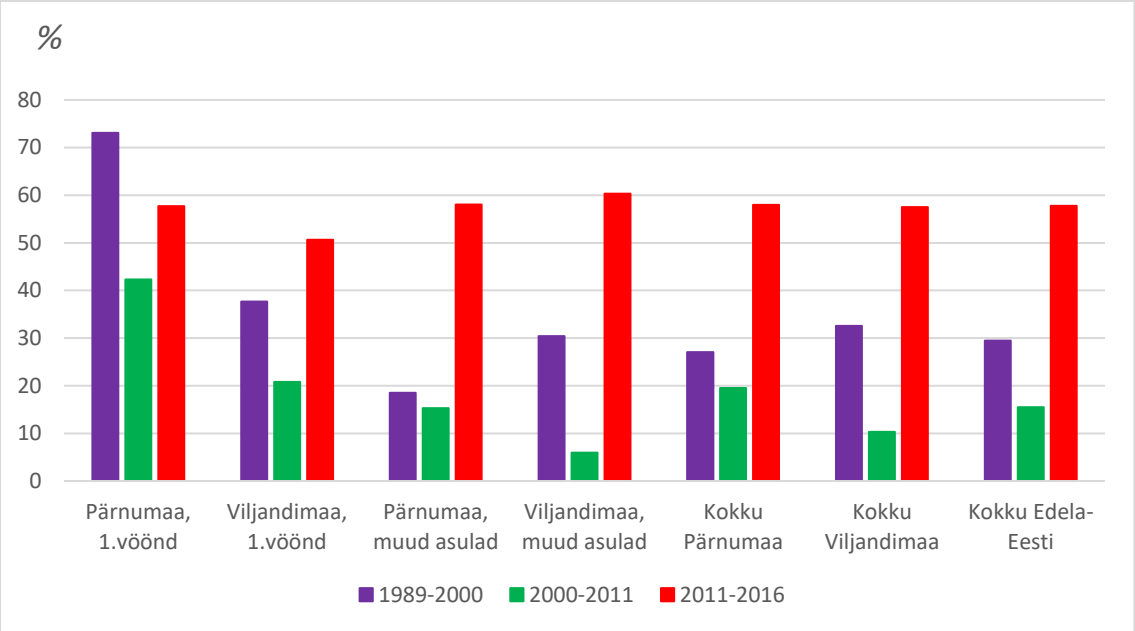

- Käsitledes eraldi olulisemaid keskasulaid (piirkondlikud, kohalikud ja lähikeskused, endisaegsed kolhoosi- ja sovhoosikeskused, endisaegsed perspektiivsed asulad, muud üle 200 elanikuga asulad), siis leiab positiivse kasvuga keskusi koguperioodist 1989-2016 vaid Pärnu ja Viljandi ümbrusest, kusagil mujal ükski keskasula kasvanud ei ole (Joonis 7).

Joonis 7. Suuremate asulate ja olulisemate keskuste rahvastikumuutused 1989-2016, %

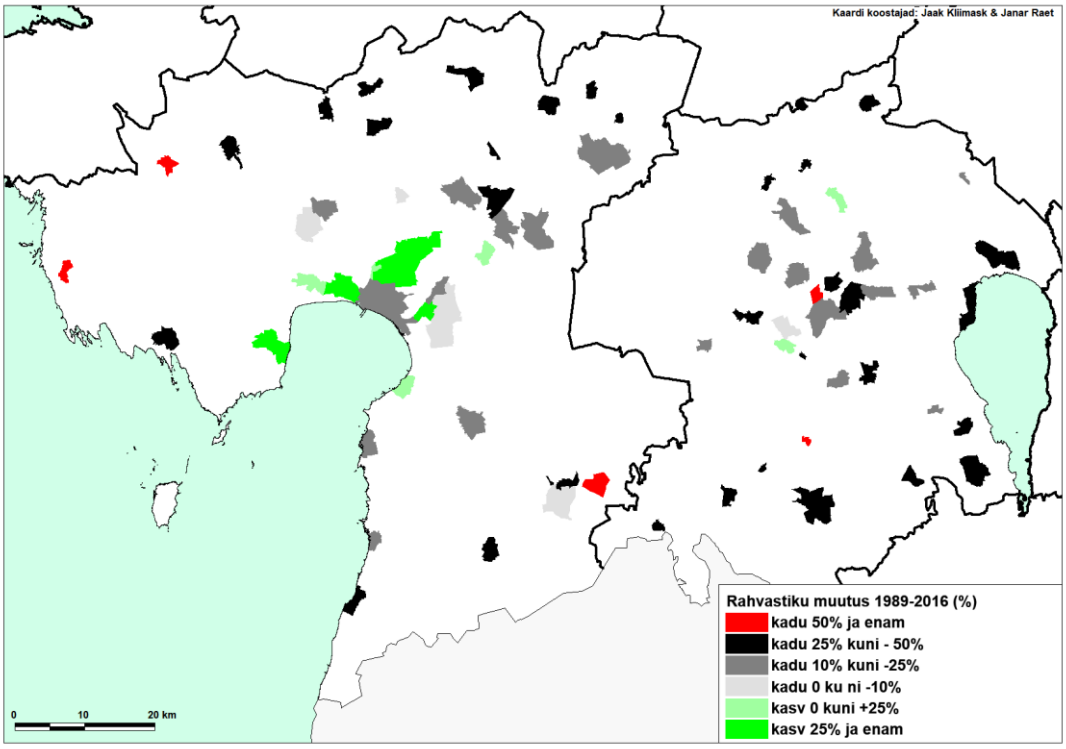

- Keskmisest kiirem vähenemine (kõikide vähenevate asulate keskmisest kiiremini vähenevad asulad ajavahemikus 2000-2011) on selgelt domineeriv „värv“, ühtlasi moodustab selle perioodi rahvastiku muutuste tempo selge keskus-ääremaa mustri: kiirem kasv linnade lähedal, kiireim vähenemine maakondade äärealadel (joonis 8).

Joonis 8. Edela-Eesti asulate rahvastiku kasvutempod 2000-2011, %

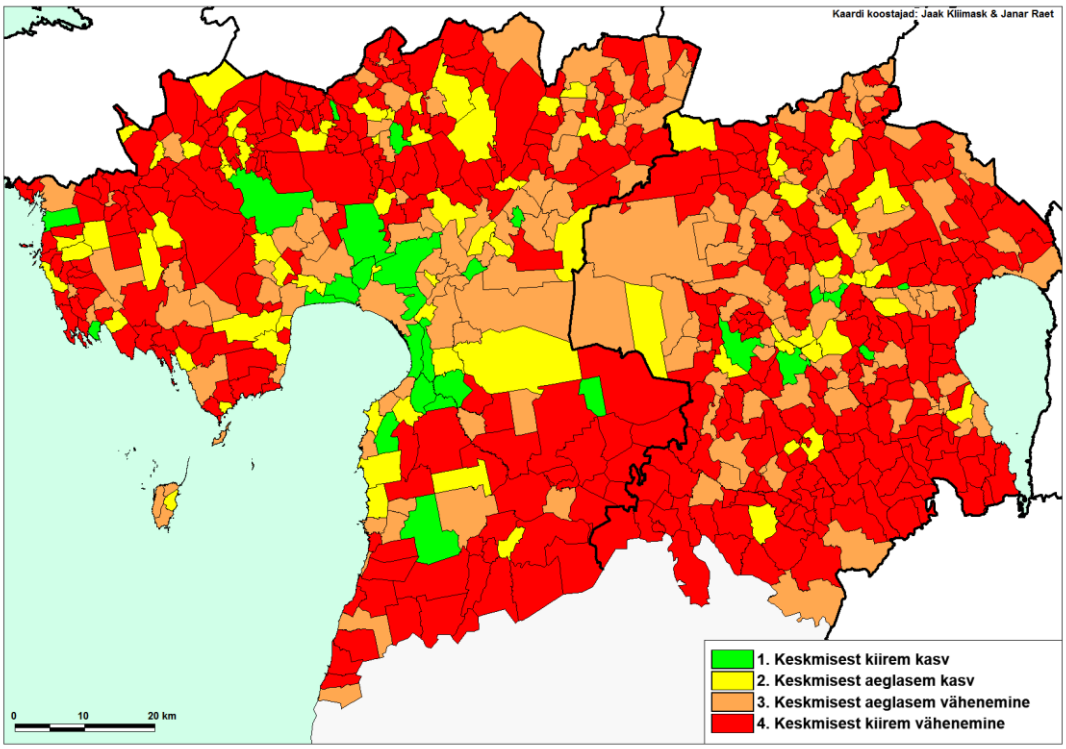

- Eelnevat mustrit kinnistab ka pilt elamuehituse geograafiast: ehitustegevus maakonnakeskustega külgnevates kohtades eelkõige Pärnu, kuid ka Viljandi maakonnas, üle poolel maakonna territooriumist ei ole ehitatud ühtegi eluruumi (joonis 9 ja 10).

Joonis 9. KUI PALJUDES MAA-ASULATES EHITATI PERIOODIL ELURUUME, %

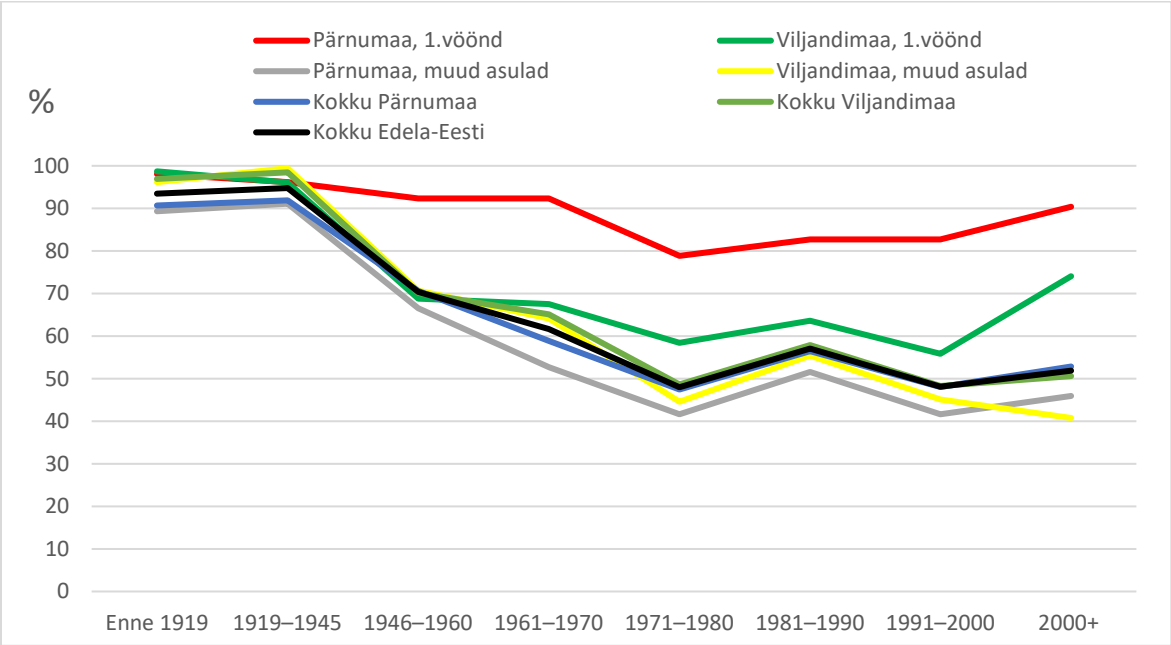

Joonis 10. 2000-2011 ehitatud eluruumide arv Edela-Eestis

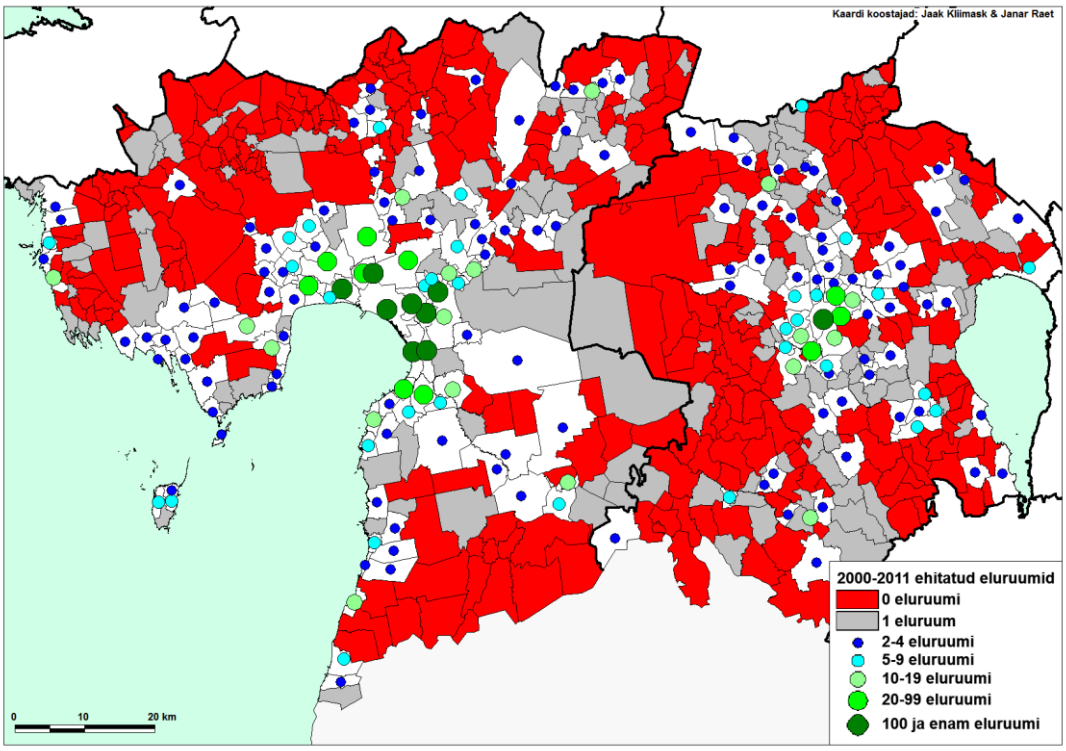

- Suur osa eluruumidest ehitati vähesesse arvu maa-asulatesse, selleks olid Eesti NSV-s kolhoosi-sovhoosikskused, eriti 1970ndatel ja 1980ndatel aastatel (Joon. 11). Nüüdseks on see osatähtsus jälle langenud ja langemas – kollektiivpõllumajanduse

eelsele tasemele. See osatähtsus langeb kokku ka Pärnu ja Viljandi maakonnaplaneeringutes seatud keskuste osatähtsusega ehitustegevuse koguarvust, mis tähendab, et need on paljuski seatud sotsialistliku põllumajanduse territoriaalse arengu põhimõtetele, mis aga tänapäeval ei pruugi olla head eeldused nende asulate säilumisel tugevate teeninduskeskustena.

Joonis 11. ERI TÜÜPI MAAASULATE OSATÄHTSUS PERIOODIL MAAL EHITATUD ELURUUMIDE KOGUARVUST, %

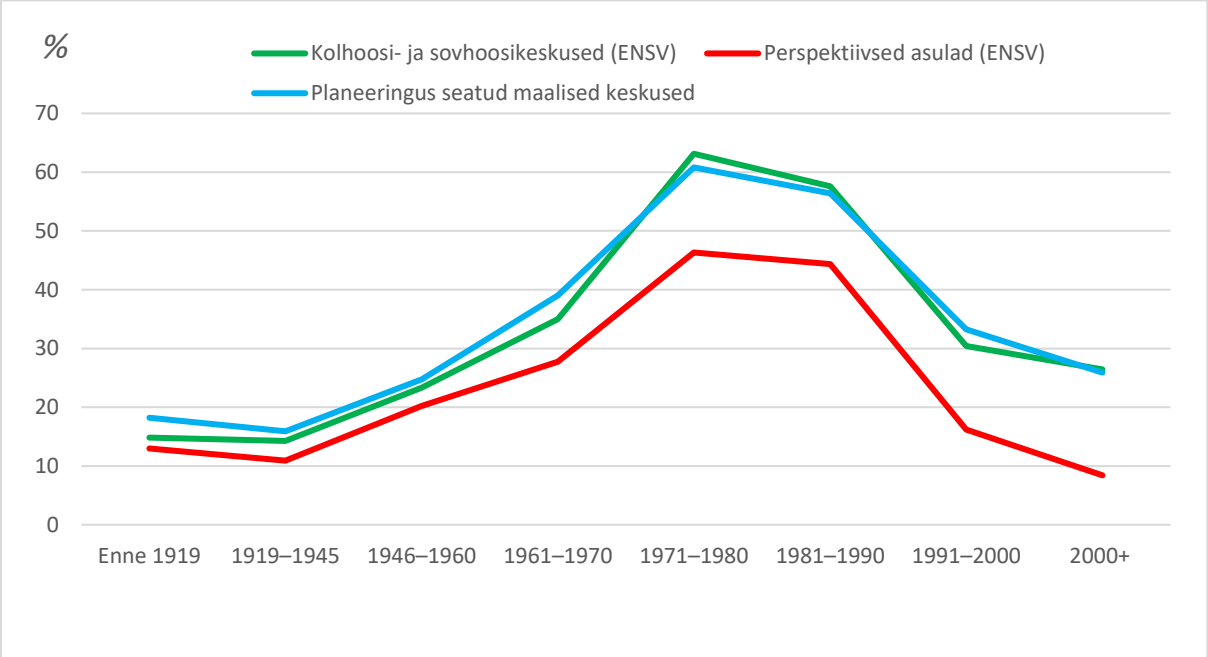

- Eelkõige 1960ndatel, vähenevas tempos (asustuse kontsentreerudes) ja 70ndatel ja 80ndatel aastatel ehitati maale palju kortermaju, nii suurematesse keskustesse kui mõnedel juhtudel ka lihtsalt farmitöölistele põllu äärde (Joon 12 ja tabel 4). Kokku on suuremates keskustes 1946-1990 ehitatud paljukorteriliste elamute eluruumide osatähtsus kogu elamufondist üle 50%. See elamufond on ka oluliseks probleemiks – kulukas, „väsinud“, väheatraktiivne; kinnisvaralõks sinna jäänud elanikele (raske vahetada enam-vähemgi samaväärse elamispinna vastu linnades).

Joonis 12. KUI PALJUDES MAA-ASULATES EHITATI PERIOODIL PALJUKORTERILISTE HOONETE ELURUUME, %

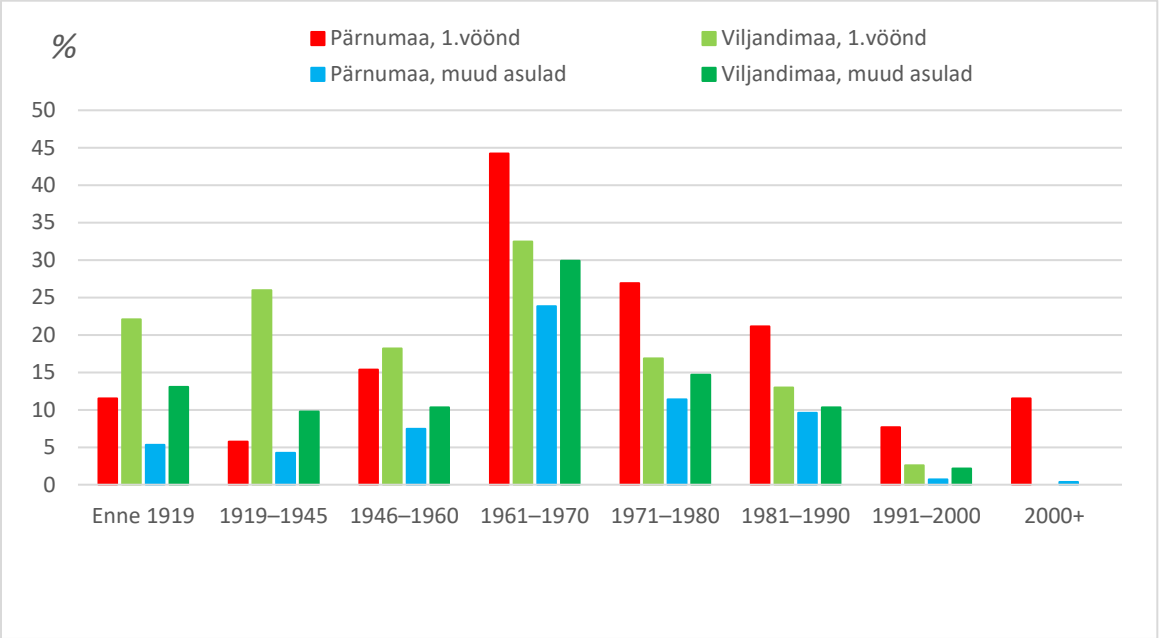

Tabel 4. 1946-1990 ehitatud paljukorteriliste elamute eluruumide osatähtsus eluruumide koguarvust, %

• Piirkondlik ja kohalik keskus (maalised)	50
• Lähikeskus	53
• Teenustega külakeskus	51
• Kolhoosi- ja sovhoosikeskused (ENSV)	52
• Perspektiivsed asulad (ENSV)	56
• "Mitteperspektiivsed asulad"	20
• **KOKKU**	29

- Paljukorteriliste eluruumide osatähtsuse kaart iseloomustab hästi ka olnud, tänaseks kujunenud keskuste võrku (Joonis 13).

Joonis 13. Kortermajades olevate eluruumide osatähtsus, % (2011)

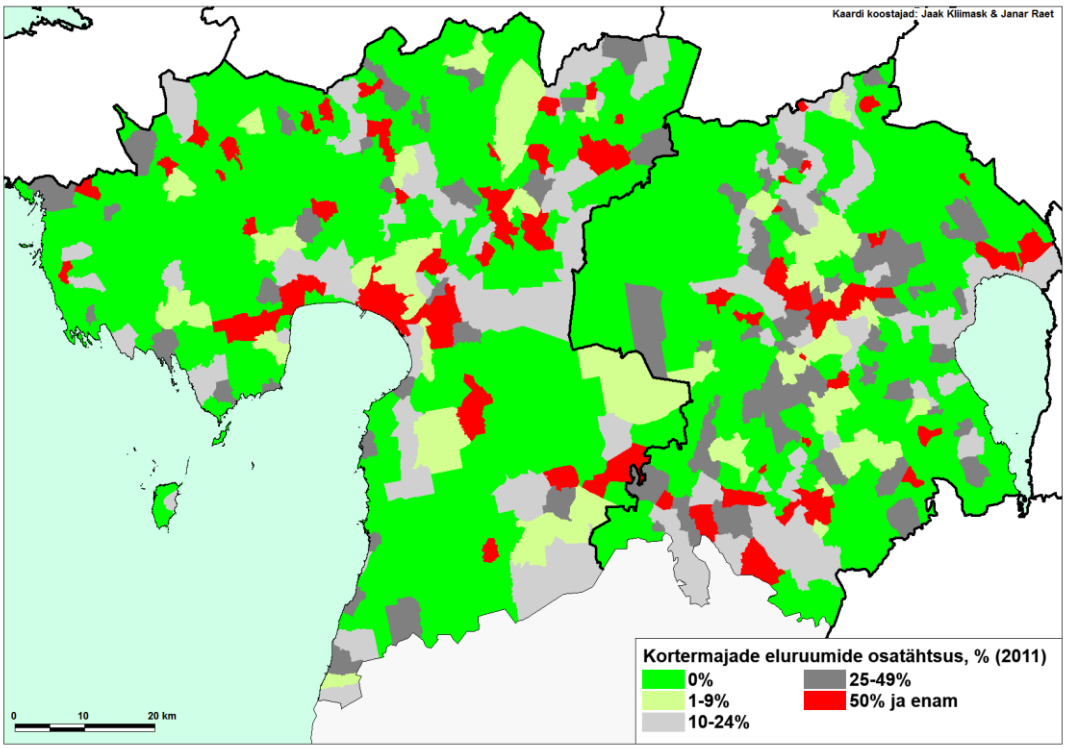

- Positiivsem kui on pilt, kui vaatame laste ja noorte (alla 20 aastaste) olemasolu Edela-Eesti maa-asulates – on väga vähe külasid, kus neid üldse ei ole (Joonis 14).

Joonis 14. Alla 20-aastaste olemasolu Edela-Eesti asulates (2011)

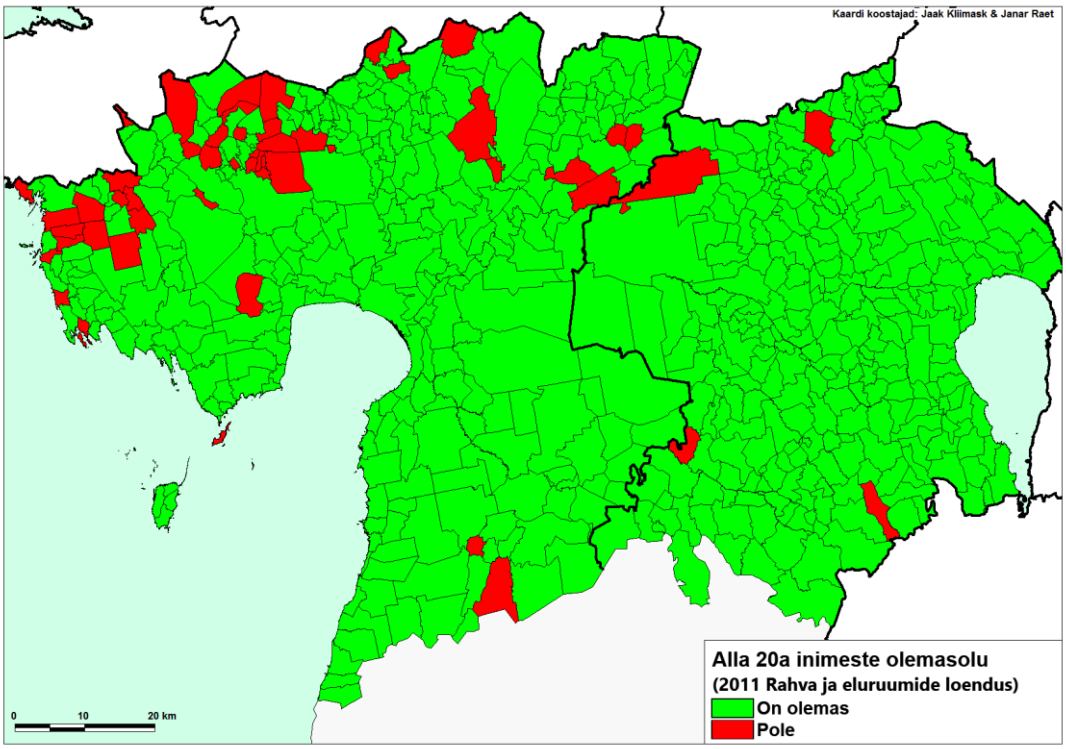

1.3. Muutuste põhjused.

- Siinkohal lühidalt mehhanismidest, mis suuremate asulate rahvastikuvähenemist on põhjustanud. Põhjust oleks analüüsida ka väiksemate külade kasvu ja asustusprotsesse linnalähedastel aladel, kuid siinkohal piirdugem põhiliselt kolhoosi- ja sovhoosikeksustega, kuna need moodustavad tänapäevaks kujunenud maa-asustuse, eriti keskuste võrgu karkassi. Väiksemate külade kohatise kasvu osas aga ei ole olnud kättesaadavat teadmist, mida siinkohal selgitada.

1.3.1. Kolhoosi- ja sovhoosikeskuste kumulatiivsed kasvu- ja langusspiraalid.

Kasvumehhanism.

- Kõikide kolhoosikeskuste osas toimis sotsialismiperioodil ühesugune, üha kiirenev kasvumehhanism. Taustaks kõrge põllumajandushõive osatähtsus maal (üle 50% hõivatutest), ruumilist kontsentratsiooni ja tsentraliseerimist soodustavad mastaabiökonoomilised ja ideoloogilised põhjused põllumajandustootmise arendamisel, ebaefektiivne, pidevas tööjõupuuduses majandus, süvenev toiduainete defitsiit Nõukogude Liidus (milles leevendamisel oli Eestil põllumajandusel üleliidulise tööjaotuse raames oluline roll).
- Kokkuvõtvalt rida ühiskondlikke ja agraar-ruumilisi tegureid - mida võime koondina nimetada nõukogude agraartootmise roll/spetsiifika – lõid eeldused põllumajandustootmise koondumiseks (keskasulatesse). Aga mitte töökohtade vajadus ei olnud asjaolu, mis tõi noored inimesed tööle ja elama kolhoosikeskustesse – tööpuudust sotsialistlikus Eestis ei olnud ja alles 1980ndast aastast ületasid põllumajandustöötajate palgad Eesti keskmist, kuid majandite jõukus oli tegelikult vägagi erinev, kolhoosikesksused kasvasid aga kõik.
- Nende asulate kasvu (täpselt, rahvastikukasvu) osas teostusid eelnevalt nimetatud eeldused läbi elamuehituse. Perioodil 1960-1990 ehitati Eesti 47 % maakohtade eluruumidest kolhoosikeskustes (sh 52% 1980-1990), seejuures 80% neist korterelamutes (82% 1980-1990) – valdavalt suunasid elamuehitust, rahvastikukasvu ja maa-asustust sotsialistlikus Eestis maal põllumajanduslikud majandid. Paljude noorte (spetsialistide) jaoks oli (parim) võimalus iseseisvat elamispinda saada üldse kolida (kasvõi ajutiselt) maale kolhoosidesse-sovhoosidesse, nende kesk-asulatesse tööle.
- Elamuehituse ja sisserände vahel valitses väga selge seos – niipea, kui uued korterid valmisid, need ka täitusid. Linnades eriti noorte osas valitsev krooniline elamispinna defitsiit võimaldas ka kaugematel maakohtadel elamuehituse läbi konkureerida vabale tööjõule. Et tulijad olid enamasti nooremad, kutse- ja kõrgkoolid lõpetanud, maale suunamise saanud spetsialistid, tuldi sageli kas väikeste lastega või juba peredena, kelle lapsed sündisid juba maal. Nõnda olid kolhoosikeskused ühtaegu ka noorimaid asulaid – 1989.a. aastal oli 68% Eesti kolhoosikeskuste rahvastikust kuni 40-aastased, seevastu vaid 8% 65-aastased ja vanemad. Võrdluseks, Eestis keskmiselt olid need arvud vastavalt 59% ja 11%, sh Tallinnas 11% ja 10%. Nii hakkas ka kõrge sündide suhtarv lisaks sisserändele kiiresse kasvu panustama.
- Tekkis vajadus täiendavate teenuste järgi (lasteaiad, koolid, kauplused jne), lisaks rahvastikukasvule suurendas nõudlust vajadus leida töökohad kolhoosidesse suunatud (meessoost) spetsialistide kaasadele, kes asusid tööle teenindussfääris. Kõik see oli vajalik konkureerimaks kvaliteetsema tööjõu (haritud põllumajandusspetsialistide) pärast, lisaks toetas seda kõike ka nn agrolinnakute (linlike mugavustega maa-asulate) rajamise ideoloogia.

Mis kõik omakorda panustas kasvu läbi elamuehituse. Niisiis töökohad olid asendumas elamuehitusega kui kriitiline mehhanismi algus.

- Kasvuspiraali järgmine ring ei olnud enam nii selge, õigupoolest me uut täistsüklit ei kogenudki, enne lõppes Eestis nõukogude võim. Tagantjärele võib üksnes mõningaid hüpoteese luua. Maa hõlvamine oli pea lõppenud (soode, vähem väärtuslike metsamaade ja lahkunud kolhoosnike õuemaade kasutuselevõtt), kolhoosikeskusi ümbritsevad väiksemad külad rahvastikust pea tühjenenud (polnud enam kedagi ümber asustada), senisel ekstensiivarengul olid piirid. Tootlikkus ja tööviljakus järk-järgult tõusid, vajades vähem töökäsi põllumajanduses (1980ndatel aastatel põllumajandustöötajate koguarv samuti vähenes nagu eelmistelgi kümnenditel). Loodi kolhooside juurde küll abitootmisi – suurema kasumlikkuse, kuid ka täiendavate töökohtade tarbeks, kuid maa industrialiseerimine tolleaegsetesse plaanidesse ei kuulunud, pigem vastupidi. Niisiis võimalik, et mõnede aastakümnetega oleks senine kasvumudel ammendunud, uus toimiv keskuste võrk tolle aja vajaduste järgi igati toimivana stabiliseerunud. Teatud reservid oleksid olnud valitud kolhoosikeksuste jaoks läbi kolhooside edasise liitumiste (mis olid pidevalt toimunud alates kolhooside loomisest ja suund nende suurendamisele oli). Kuid igal juhul olid kolhoosikeskused 1980ndate lõpuks dünaamilised, noore rahvastiku, üha paraneva elujärje ja teenindussfääriga asulad.

- Kokkuvõtvalt võib sellist kasvumehhanismi illustreerida järgmise joonisega (Joonis 15):

Joonis 15. Kolhoosi- ja sovhoosikeskuste kasvumehhanism Eesti NSV-s.

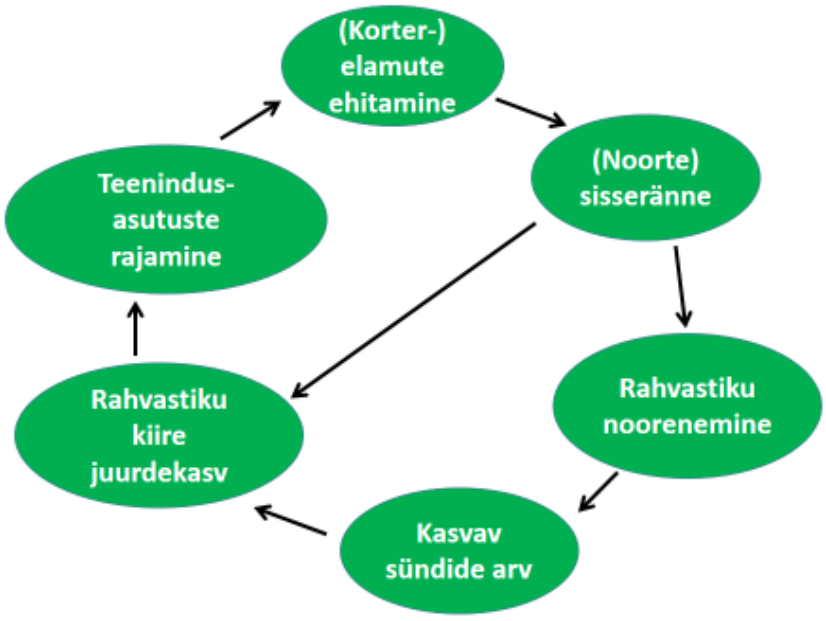

Langusmehhanism.

- Kolhoosikeskuste langusmehhanism alates 1990ndatest aastatest on olnud põhiliselt samane mujal maailmas juba kogetud „maakohtade languse kumulatiivse ringiga“ – töökohtade vähenemisest tingitud (noorema poolse) rahvastiku väljaränne koos kahaneva sündide arvuga, rahvaarvu vähenemine omakorda vähendanud kohalike teenuste tarbijaskonda, mis

omakorda vähendanud töökohtade arvu ja nii tsükliliselt edasi. Lisada võib aga mõned Eesti juhtumit iseloomustavad asjaolud (Drudy 1990, vt Joonis 16.)

Joonis 16. Kolhoosi- ja sovhoosikeskuste kumulatiivne langusmehhanism Eestis 1990ndatel ja 2000ndatel aastatel

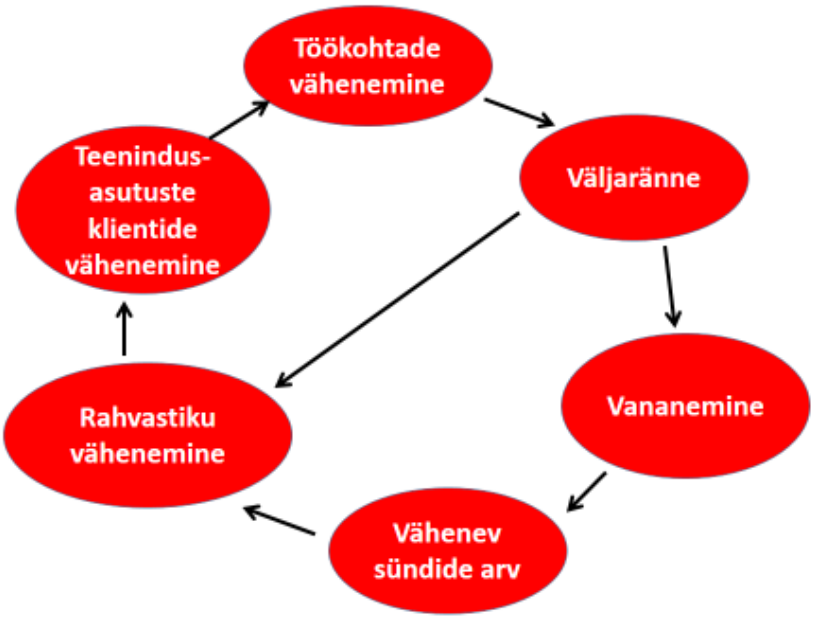

- Esiteks, kõik juhtus väga kiiresti. Veel 1980ndate aastate lõpus ei ennustanud miskit ei kolhoosikeskuste, ega ka mitte kolhoosikorra ega ka põllumajanduse sedavõrd kiiret kokkukuivamist. Vaid mõne aastaga jagati laiali enamike kolhooside maad ja varad, 1990ndatel aastatel kokku vähenes põllumajanduses hõivatute arv Eestis kokku ligi kümme korda!, seejuures suurem osa kukkumisest langes 1990ndate esimesse poolde. Kümnendiga (1989-2000) vähenes kolhoosikeskuste rahvastik -11% võrra, hõivatute arv -33% võrra (muud maa-asulad vastavalt -2% ja -32%). Vähenemine on toimunud samas suunas ja suurusjärgus ka järgnevatel aastatel ning arvestades Eesti üldist rahvastikuprognoosi väljaspool suuremaid linnu, oluliselt vananenud rahvastikku loomuliku iibe osas ja pigem madalat sotsiaalset ning majanduslikku atraktiivsust, on langust oodata olemasolevate põhitingimuste raames ka jätkuvalt.
- Languse kompenseerimiseks ja restruktureerimiseks puudusid põllumajandussaadustele uued turud, vähene oli maal arusaamine uue majanduse ja ettevõtluse põhimõtetest ja võimalustest, sisuliselt puudusid regionaal- ja tööhõivepoliitika. Lisaks võttis valitsus 1992-st aastast selge sihi täiesti toetuste vabale ja igasugust protektsionismi eitavale majanduspoliitikale, mida jällegi ei suudeti sotsiaalses mõttes talutavalt just juhtunu kiiruse tõttu eriti hästi kompenseerida. Seega oli tegemist nö „puhta“ (taand)arengu juhtumiga.
- Langusse panustas ka 1990ndatel alguse saanud järsk demograafiline muutus sündide arvu pea kahekordse vähenemise näol. Ja et kohapeal töökohti selgelt nappis ja need olid valdavalt madalapalgalised, oli eelkõige nooremapoolse rahvastiku ulatuslik väljaränne arusaadav. Eelnevalt märgitud noor rahvaarv kolhoosikeskustes, kord positiivne joon, muutus äkki negatiivseks – mida suurem oli põhilises (välja)rändes eas noorte osatähtsus, seda suurem ka

väljarändajate osatähtsus. Ja mis puudutab teenindusobjekte, jäeti nende renoveerimis- ja ülalpidamiskulud valdavalt vähese investeerimissuutlikkusega ja keskmiselt pigem väikeste omavalitsuste hooleks, tulenevalt „õhukese riigi“ põhimõtetest, st nende riigi poolset ülalpidamist ei peetud vajalikuks. Võib ka öelda, et omavalitsuste kolklikud seisukohad haldusüksuste korrigeerimiseks ja omavaheliseks koostööks aitasid sellele kõigele kaasa.

- Kokkuvõtvalt saab järeldada, et kunagi kasvu mehhanismid on igas mõttes endid ammendanud, aga uued võimalused ebaselged.

1.4. Eeldatavad suundumused

- Rahvastikuprognoosid maakondade mittelinnaliste kohta jaoks on pigem negatiivsed, sh arvestades asjaolu, et seal sisalduvad ka linnalähedased maakohad. Alates -0,5st kuni -1%ni ulatuv aastakeskmine rahvastikuvähenemine on kiire, kaugemates kohtades tuleb arvestada ilmselt veelgi kiirema vähenemisega (Joonis 17).

Joonis 17. Senine ja eeldatav rahvastikudünaamika Pärnu- ja Viljandimaal

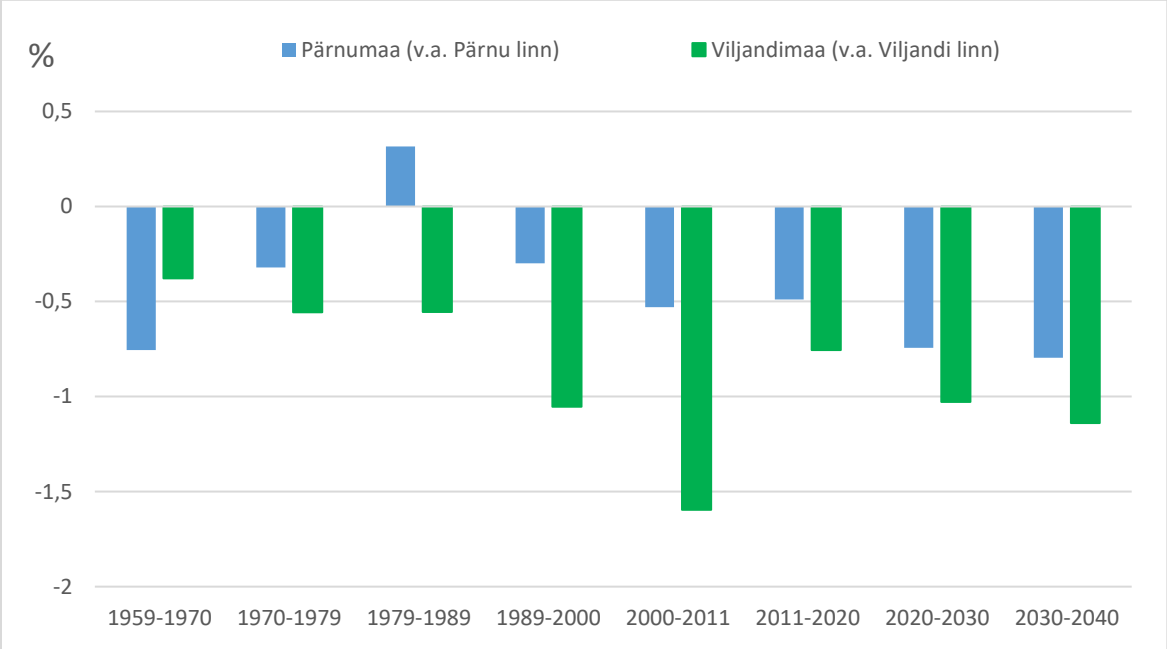

- Nii võib juhtuda, aga muidugi ei pruugi. Kuid küsides mõningaid olulisi küsimusi, kuivõrd tõenäoliseks võib pidada mõningaid arenguid, mis hakkaksid soodustama kohalike keskuste taastumist, tuleb nentida, et neid tegureid eriti ei ole. Tabelis 5 on mõningad põhimõtteliselt võimalikud arengud ja nende tõenäosus hinnatud. Tulemusi tuleks tõlgendada nii, et selgelt positiivset („JAH“) ei ole välja pakkuda, „pigem JAH“ ei pruugi aga kuidagi olla praeguste negatiivsemat laadi trendide pööramiseks.

Tabel 5. Kas võib pidada tõenäoliseks järgmisi arenguid aastaks 2030?

	JAH	Pigem JAH	Pigem EI	EI
1. Eesti rahvastik hakkab kiiresti kasvama ja suured linnad „üle ääre ajama“			v	
2. suuremad Eesti linnad hakkavad getostuma (ja sunnivad põlisrahva lahkuma)			v	
3. Suurtes linnades asuvad tööstustöökohad hakkavad linnadest väljapoole, hõre-aladele lahkuma?		v		
4. Suurtes linnades asuvad teenindustöökohad hakkavad linnadest väljapoole, hõre-aladele lahkuma?			v	
5. Eestis tuleb pikema-ajaline kiire stabiilne majanduskasv			v	
6. Sündimus tõuseb Eestis 1980ndate aastate tasemele			v	
7. Sh Pärnu linn hakkab kiiresti kasvama ja „üle ääre ajama“			v	
8. Sh Viljandi linn hakkab kiiresti kasvama ja „üle ääre ajama“				v
9. keskklass saab endale lubada senisest oluliselt kaugemale tööle ja teenuste järele käimist? St pendelrände areaalid laienevad oluliselt?		v		
10. Pärnu linnaga külgnev „I vöönd“ kaotab atraktiivsuse, rahvastik kolib elama kaugematesse maakohtadesse ja väikelinnadesse (nn „taand- või kontralinnastumine“)			v	
11. Eesti on ka reaalselt suutlik teostama strateegilist planeerimist			v	
12. Eestis tekib rohkem nn kaugtöökohti?		v		
13. Eestis tekib rohkem nn B-ühiskonda (alternatiivse elulaadi viljelejaid)?		v		
14. Maal hakkab tekkima uusi, uudseid, tasuvate, atraktiivseid töökohti		v		
15. Väikesi alevikke hakatakse keskklassi poolt enam hindama kui töökohtade ja teenuste lähedust (linnades)		v		
16. Väikesi alevikke hakatakse 45+ elanike poolt enam hindama kui töökohtade ja teenuste lähedust (linnades)		v		

- Alati saab loota efektiivsematele ja õiglasematele meetmetele (poliitikatele) ja neist mitmete realiseerumine on tõenäoline. Kuid isegi kõikide nende kasutuselevõtu korral (ja olles pigem optimist, nt regionaalpoliitika osas), on keeruline lubada kasvu, just kohalike keskuste kasvu (Tabel 6).

Tabel 6. Kas järgmised tegurid soodustavad väikeste maakeskuste kasvu ja arengut?

	JAH	Pigem JAH	Pigem EI	EI
1. Tasuta ühistransport			**v**	
2. Odavam ühistranspordi		**v**		
3. Kiirem, tihedam, paindlikum ühistransport		**v**		
4. Toetused eratranspordile kaugemalt tööle käijatele		**v**		
5. Üüripindade ehitamine (uued korterid)		**v**		
6. Vanade korterelamute ja majandusobjektide lammutamine või ulatuslik renoveerimine (sh riigi toel)		**v**		
7. Side, E-majanduse areng (odavad virtuaallahendused)	**v**			
8. Võtmeteenuste (põhikool, lastehoid, kauplus, apteek-meditsiin, …) kohalhoid hoolimata vähenevast ja allpool vajalikku arvu olevast tarbijate arvust		**V**		
9. Regionaalpoliitika		**V**		

1.5. Kohalike keskuste arenguvõimalustest

- Eelnevale tuginedes: uue kasvu saavutamine on hetketingimustes vägagi küsitav. Ent alati ei peagi kasv olema esmatähtis, pigem saaksime rääkida arengust.

- Kohalike keskuste endised rollid olid suhteliselt üheplaanilised:
  - Põhiliselt põllumajanduslikud tootmiskeskused;
  - Pool-linnaline („mugavustega“) elukeskkond (enamasti põllumajandusliku) tootmise tagamiseks
  - Asukohad üksikutele tööstus- ja sotsiaalobjektidele (majandus- ja sotsiaalasulad).

- Täiendavaks rolliks võiks pidada halduskeskusi, kuid külanõukogude rollil kohaliku elu suunajana oli Eesti NSV-s minimaalne tähtsus.

- Praeguseks on need rollid suuresti kadunud:
  - Põllumajanduslik tootmine on geograafiliselt hajunud;
  - Keskasulate elanike poollinlik elulaad on pigem probleem kui edu (eelkõige kommunaalmajandus sotsialistlike paneelmajade tõttu);
  - Majandustegevuse kontsentratsioon ja avalike teenuste riigi poolne kokkutõmbamine on mitmed suuremad asulad viinud kiire hääbumise teele.
  - Valdade administratiivkeskused ja mõningad tekkinud kohaliku tähtsusega teenused ei ole aga seniseid kaotusi kompenseerinud.

- Mis võiksid olla kohalike keskuste uued rollid?

  - Sotsiaalasulad?
  - Osa hajalinnastunud / kauglinnastunud eluruumist?
  - Vähesed olulised teeninduslikud tugikeskused?
  - Kultuuriväärtuste kandjad?
  - Üksikud tööstuslikud/tootmise lisafunktsioonid?

- Kõik need variandid on kahtlemata võimalikud, kuid ei kujuta endast selget „jõudu“ asulate positiivseks restruktureerimiseks. Esmapilgul näib parim perspektiiv olevad hajalinnastunud eluruumil (koos mõningate lisafunktsiooniga), aga esmatingimustena peaksid suuremad asulad lahti saama nõukogude aegsest ebaökonoomsest kolearhitektuurist (nii tootmisobjektid kui paljukorterilised elamud) – kas lammutamise või renoveerimise läbi.

- Planeeritud erineva taseme keskuste osas – linnadest kaugemates maakohtades - aga näib toimuvat teatud korrektsioon minevikku, osaliselt samase keskasulate mustri suunas nagu oli see enne II Maailmasõja järgset suurt kontsentratsioonilainet maal kolhoosi- ja sovhoosikeskustesse. Praegu on see muidugi hüpotees, kuid üsna realistlik – „ellu“ jäävad need keskused, millel on piisav tagamaa ja ajaloolised „juured“.

- Arvestades, et nii Pärnu- kui Viljandimaal käib järjest suurem osa maarahvastikust (ja ka väikelinnade omast) pea igapäevaselt maakonnakeskustes Pärnus ja Viljandis tööl, ka koolis ning perioodilisi ja episoodilisi teenuseid tarbimas (kodu lähedal vaid igapäevased teenused, kuid neidki tarbitakse üha enam linnades), joonistub pilt küllaltki mono-tsentrilisest maakondade ruumistruktuurist, kus nn madalamat järku keskustel kanda järjest vähenevad rolli teenindus- ja majandusasulatena. Pigem toimub seal rahvastiku mõõdukas tempos hajumine ümberkaudsetesse väikestesse küladesse, kus suuremate linnade eeliseid kompenseerib teistsugune keskkond ja kus E-võimalused ja korralikud teed ning elanike tasapisi kasvav jõukus võimaldavad enamike väikekülade asustatust. On võimalik, et ka senistel väiksematel maalistel kesk-asulates tasuks pigem järgida sama teed. Ehk siis visioonis – muutuda väiksemateks hästi korras hoitud, õdusateks kompaktseteks asulateks. Kus mõnedel juhtudel on huvitavaid töökohti ja ümbritsevale piirkonnale olulisi teenindusobjekte, mõnedel juhtudel mitte; aga viimased ei ole asulate elujõus esmatähtsad. Pigem on selleks meeldiv elukeskkond tervikuna – ilma kolehooneteta keskkond, kust mööda/läbi sõites tekib tunne, et „siin tahaks elada), asugu siis töökohad ja olulised teenused pealegi kaugemal. Ehk hakkab sealt peale uus algus ja tekivad kunagi ka oodatud tasuvamad töökohad jm – eeldusel, et seal elavad hästitoimetulevad inimesed meeldivad keskkonnas. Koolide-lasteaedadega on omavalitsused juba head tööd ette ära teinud, nüüd on järg elamute ja väljanägemise käes. Ehk haakub see ka paremini Eesti kui „hajalinnastunud ruumi“ kontseptsiooniga, mille pakkus välja üle-riigiline planeering Eesti 2030+.See on praegu küll vaid üks visioonidest, ettepanek, mis vajab põhjalikumat läbi kaalumist ja seejärel sobivuse korral otstarbekat tegevuskava ja meetmeid. Esialgu näib aga kasuks rääkivat, et nn traditsioonilised arusaamad ja lahendused ei taha hästi seatud probleemide lahendamisel töötada.

2. ASULATE TÖÖJÕUPOTENTSIAAL

Üldjoontes on individuaalsed asulad liiga väikesed, et neid majandustegevuse ja tööjõu seisukohalt tähtsate subjektidena analüüsida, selleks sobib paremini siiski käsitlus tööjõuareaalide (toimealade) või kasvõi omavalitsusüksuste lõikes – on ju ümbritsevad asulad üksteisega töö-alaselt tihedalt seotud. Samas peavad võimalikud investorid silmas ehk suuremaid asustatud punkte, kus tööjõu kättesaadavus tänu suurusele ja geograafilisele asendile soodsaim, seda enam, et tööjõupuudus on väidetavalt maakohtades oluline arengutakistus. Kasvõi seeläbi, et tõenäosus „tühjadelt ruutkilomeetritelt (väikestest küladest) just nimelt konkreetse töö jaoks sobivat tööjõudu leida on kordades ja kordades väiksem kui suuremates linnades. Lisaks juhtub sotsiaalse poole pealt olema ikka, et kui mõni suurem ettevõtete tegevuse lõpetab või seda märgatavalt koomale tõmbub, mõjutab see enim siiski asukoha asulat. Ja kui töötus kestab pikemat aega, tekivad vaesus, ümbruskonna eest mittehoolimine jms – mööda Eestit ringi sõites võib elamutele pilku heites eeldada, kus on ja kus ei ole töö leidmise/olemasoluga probleeme.

Tabelis 7 esitatud Pärnu ja Viljandi maakondade väljaspool linnaga külgnevaid valdu asuvate maa-asulate tööealine rahvastik (20-64-aastane rahvastik) keskmiselt asula kohta, lähtuvalt asula suurusest. Täiendavalt on arvutatud eeldatav vaba tööjõud, mis võiks potentsiaalsetele tööpakkujatele huvi pakkuda. Arvutuses on lähtutud 75%sest majanduslikust aktiivsusest (hõivatute + töötute osatähtsus tööealisest rahvastikust)ja keskmiselt 10%-lisest töötusest. Numbrid on muidugi väikesed, aga „inimkapitali“ väärtustades mikroettevõtete tarbeks vähemalt numbrite järgi töökäsi jagub. Tegelikkus on paljudes kohtade steistsugune, erinevatel põhjustel tööjõud rakendamata; see tuleneb ka väikestest arvudest ja võimalik, et mittesobivatest oskustest, kuid ka pika-ajalisest praktikast tööturupoliitikas.

Tabel 7. Keskmine tööealiste ja vaba tööjõu arv Edela-Eesti maa-asulates asula suuruse järgi

	Tööealiste keskmine arv 2011.a.	**Eeldatav "vaba tööjõud"**
500 ja enam	338	25
200-499	186	14
100-199	79	6
50-99	40	3
alla 50	13	1

- Koos elanikkonna vähenemisega toimub ka rahvastiku vananemine ja tööealise rahvastiku (siinkohal käsitletud 20-64-aastase rahvastikuna) vähenemine, eriti linnadest kaugemates kohtades. Olukord ei ole üldjuhul kuigi hea: isegi arvestamata tööealise rahvastiku väljarännet, on vanuskoosseis juba selline, et tööikka jõuab

vähem nooremate vanusrühmade inimesi kui tööturule järgnevatel aastatel lahkub. Tabelis 8 on näidatud võimalik suundumus, mille kohaselt 70%-s asulates aastaks 2030 tööealine rahvastik väheneb.

Tabel 8. Tööealise rahvastiku (20-64-aastased) eeldatav muutus aastani 2030.
Edela-eesti asulate jagunemine, %.

1. keskmisest kiirem kasv	16
2. keskmisest aeglasem kasv	14
3. keskmisest aeglasem vähenemine	20
4. keskmisest kiirem vähenemine	50

3. PROBLEEMSED ASULAD

- Põhilised väiksemate asulate/keskuste probleemid on üldjuhul järgmised:
  - Rahvastiku kiire vähenemine *(allapoole „kriitilist massi“: enamasti 200 inimest)* ja vananemine. Selle tulemusena kasvab piirkondade vaheline konkurents teeninduskeskustena, kusjuures kaotajaks jääb enam kohalikke keskusi.
  - Kasvab ka vajadus teistsuguste (eakamale rahvastikule mõeldud) teenuste järele
  - Väheatraktiivne elamufond *(20% korterelamutest tühjad)*
  - Liiga palju väikesi ja väikese tagamaaga (seni olulisi) kesk-asulaid – Eesti NSV perioodil kujundatud põllumajandusliku tootmise pärand.

- Püüdes seda „probleemsust“ mõõta (selleks saab kahjuks kasutada enamasti mitmesuguseid demograafilisi näitajaid), selgub, et umbes pooltes kohaliku tähtsusega keskasulates toimub rahvastikuvähenemine liiga kiiresti (Tabel 9), kriitilises seisu tühjade eluruumide ja vanurite osatähtsusega asulaid on vastavalt ca 1/10 ja 1/5 asulatest. Seejuures Tööeast vanemate osatähtsust ei peaks tänastes oludes enam eriti oluliseks probleemiks pidada.

- Eraldi tuleks aga välja tuua väga väikseks muutuva rahvaarvuga keskused, mida on peaaegu 1/5. Võib eeldada, et umbes 200-st elanikust alates (see arv võib eri oludes olla ka mõnevõrra suurem või väiksem) toimub „kvantiteedi üleminek kvaliteediks“ ehk siis kasv võib viia arengule (või pigem selle vastandile, taandarengule). Sealtmaalt hakkavad kaduma olulised teenused (või need tekkima), enam-vähem selles suurusjärgus otsustatakse, kuivõrd on tegemist tekkiva/areneva/kasvava või kaduva keskusega.

Tabel 9. EDELA-EESTI PROBLEEMSED KESK-ASULAD

NÄITAJA	KRITEERIUM	PROBLEEMSEID ASULAID	% PIIRKONDLIKEST, KOHALIKEST JA LÄHIKESKUSTEST
1. Rahvastikumuutus 2000-2011,%	keskmisest kiirem vähenemine	23	51
2. Rahvastiku muutus 1989-2016, %	vähenemine 25% ja enam	24	53
3. Eeldatav rahvaarv aastal 2030	eeldatav rahvaarv alla 200	8	18
4. Tööeast vanemate (65+) osatähtsus 2011 (%)	25% ja enam	8	18
5. Püsielaniketa eluruumide osatähtsus, % (2011)	25 ja enam %	5	11

3.1. Asustuse probleemsed teemad: erinevad juhtumid

- Asustusega on seotud tegelikkuses palju enam probleeme ja teemasid kui nõrgenevad keskused, haja-asustus, üldine rahvastikuvähenemine, teenuste ebapiisav kättesaadavus. Nimelt leiab erinevaid probleeme ka kiiresti kasvavatest linnalähedastest kohtadest.

- Kuid mis veelgi olulisem, asulaid tuleb vaadata omavahelisest vastasmõjus ja koostoimes ehk siis asustussüsteemidena. Ja sealt tuleb välja, et kuigi eelnimetud põhiteemad võivad olla suhteliselt sarnased, moodustavad need eri kohtades teatud juhtudel erisuguseid juhtumeid.

- Järgnevalt on neid täheldatud juhtumeid lühidalt kommenteeritud. Seejuures on esitatud näidis, mil viisil omavalitsused saavad teostada ülevaate, kas ja millised teemad nende valda puudutavad ja vastavalt sellele seada lähteülesanded planeeringutele, käsitledes eelkõige probleemseid ja pigem probleemseid asustusega seotud teemasid.

- Järgnevatesse tabelitesse (10-12) on seatud 3 piirkonnatüüpi: linnalähedased vallad, kohalikud keskasulad ja haja-asustus. Valdadest on valitud (endise) Saarde ja (endise) Sauga vallad, märkides, mis on näiteks nende valdade puhul võimalikeks olulisteks probleemideks (ohtudeks, riskideks). Teisisõnu, need teemad peaksid olema nende valdade ruumiplaneeringutes oluliste teemadena kajastatud.

Tabel 10. Linnalähedase asustuse probleemid ja teemad. *Sauga valla näide.*

	Suur probleem	**Pigem probleem**	**Pigem ei ole probleem**	**Probleem puudub**
1. Valla kantidel puuduvad ühishuvid.	**V**			
2. Linnalähedane kant domineerib ja "lõhub" valda.	**V**			
3. Linnalähedase keskuse nõrgenemine linnalähedase uue kandi tõttu				**V**
4. Ühepõlvkonna-asulad	**V**			
5. "Põliselanike tragöödia".	**V**			

- **Valla kantidel puuduvad ühishuvid.**

Üheltpoolt Sauga, teisalt Tammiste kant – mõlema side Pärnu linnaga on tugevam (töö, teenused, muu, ilmselt ka sotsiaalsed sidemed) kui omavahel. On oht, et mõlema kandi rahvastik näeb vaid oma piirkonna huve (seab need kõrgema valla kui terviku huvidest, sest seda tervikut ei olegi), hääletab oma piirkonna esindate poolt kohalikel valimistel, et saada rohkem ja eelisjärjekorras lahendatud oma kandi probleemid.

- **Linnalähedane kant domineerib ja "lõhub" valda.**

Uue „tegijana“ on lühikese ajaga alla 100 elanikuga külast enam kui 1000 elanikuga asulaks kerkinud Tammiste küla, muutes senist tasakaalu ja proportsioone. Kui selline uusasum, mille elanikud sinna kolinud linnast, on teistsuguse majandusliku ja sotsiaalse staatuse ja huvidega, muutub osatähtsuselt liialt suureks, jätab see investeeringute ja tähelepanuta „selja taha“ jäävad asulad.

- **Linnalähedase keskuse nõrgenemine linnalähedase uue kandi tõttu**

Endises Sauga vallas probleem puudub, küll on see aga esindatud Tahkuranna vallas, kus traditsioonilised keskasulad (just Võiste alevik) tühjenemas ja kaotamas funktsioone, osaliselt kiiresti kasvava linnaga külgneva Reiu küla tõttu.

- **Ühepõlvkonna-asulad**

Et valdavalt on uusasumid lisaks sotsiaal-majanduslikule staatusele homogeensed ka demograafilises mõttes, siis juhul, kui kiire kasv piirdub kümnendi-paariga, hakkab see vanuskõver „oma elu elama“ – noored varem või hiljem lahkuvad, neile mõeldud teenused hakkavad toimima alakoormatult, toimub ühtlane vananemine ja omakorda hääbumine, muutus asula sotsiaalses mõttes väheatraktiivseks ka potentsiaalsele noorema-poolsele sisserändajale. Ehk teises vormis toimub protsess, mida saame täheldada endiste kolhoosikeskuste puhul.

- **"Põliselanike tragöödia".**

Mõnede asulate liiga kiire kasv, kui uuselanike osatähtsus on üle poole, muudab oluliselt ka seniste elanike sotsiaalset olukorda: kallinevad hinnad ja teenused, kaovad harjumuspärased käiguteed ja rekreatsioonivõimalused, tekib omamoodi vaimne ja füüsiline eristumine.

- Muidugi vastandub nimetatud võimalikele probleemidele soov näha piirkonda kasvamas/arenemas, saada rohkem maksutulu ja seeläbi hüvesid – kui ei anna arendajatele võimalusi, liigutakse teistesse asulatesse. Lahendus algab esmalt ohtude hindamisest (näiteks kasvõi: kui kaugele mõeldakse ette, kuivõrd peetakse silmas endiste kohapealsete elanike huve jne). Seejärel on võimalik territoriaalarengut ruumiplaneeringutega suunata, eelistades uusarendusi teatavates piirkondades. Eelkõige vajadus tugevdada olemasolevaid kohalikke keskusi, laiendades neid kontsentriliselt või ühendades neid radiaalselt linnadega (tekitades tänav-, ahel- või ridakülad?).

Tabel 11. Väiksemate keskasulate probleemid ja teemad. *Saarde valla näide.*

	Suur probleem	Pigem probleem	Pigem ei ole probleem	Probleem puudub
1. Konkureerivad linnad - piirkondlikud keskused.				V
2. Ajaloolise keskuse (linna) arengupeetus lähedalasunud kolhoosikeskuse tõttu.				V
3. Kõrvalejäämine ja kolkastumine.	V			
4. Piirkond eelistab linna teeninduskeskusena.	V			
5. Nõrk keskus, teeninduslik tagamaa on väiksem valla territooriumist.				V
6. Dubleerivad ja konkureerivad keskused.				V
7. Väga nõrk kohalik keskus.	V			
8. "Valged laigud". Halvas sotsiaal-majanduslikus olukorras olevad põllumajanduskeskuste abikeskused-filiaalid.		v		
9. Ulatuslik keskuseta (ebapiisava teenuste kättesaadavusega) haja-asustus.			V	
10. Napib elamispinda, turutõrge			V	
11. Probleemne koht. Sotsiaal-asulate tõus ja langus	V			
12. Kasutuseta eluruumid		V		
13. Asula restruktureerumine: uued võimalused ja riskid		V		
14. Liigsuured kommunaalkulud korterelamutus		V		
15. Liigsuured teenuste ülalpidamise kulud keskasulates		V		
16. Teenindusobjekti sulgemisoht reformide vms tõttu			V	
17. Kasutuseta teenindusobjektid	V			
18. Kasutuseta majandushooned		V		

- **Konkureerivad linnad - piirkondlikud keskused.**

Edela-Eestis on üks selge juhtum: Abja-Paluoja versus Karksi-Nuia. Neist esimene ajalooline suurem keskus (võrrelduna Nuiaga), teine jälle alates 1960ndatest aastatest palju kiirema kasvu, noorema rahvastiku ja tugevama majandusega, tänapäeval ka suurem asula. Lisaks ajaloolisele pärandile toetab Abjat ka geograafiline asend uues vallas. Kasutades

demograafilise potentsiaali meetodit, oli Nuia „väärtus“ umbes 30% Abja omast emme II Maailmasõda ja 80% 1989.a. ja on püsinud viimased paarkümmend aastat stabiilsena. Aga argument näha uue valla tähtsaima (ja siit ka investeeringuid enim saava) keskasulana suuremat ja nooremat Nuiat on arusaadav.

- **Ajaloolise keskuse (linna) arengupeetus lähedalasunud kolhoosikeskuse tõttu.**

Mustla aleviku näide endises Tarvastu vallas, kus aleviku külje all kiiresti kasvanud Porsa küla kolhoosikeskusena, samuti mitte kaugel olevad Soe ja Suilepa (samuti endised kolhoosikeskused) tekitasid olukorras, kus areng ja kasv liikusid eemale valla keskusest Mustlast (mis oli 100 aastat tagasi suurem kui tänapäeval).

- **Kõrvalejäämine ja kolkastumine.**

Uued ühendusteed viivad sageli asulatest mööda, asulaid läbib vähem ühistransporti ja võimalikke peatajaid muidu läbisõitjate näol. Vastus selle on asula ruumistruktuuri muutmine, nihutades (sageli napi) ehitustegevuse möödasõidutee suunas (tee-äärne teenindus, muud ideed).

- **Piirkond eelistab linna teeninduskeskusena.**

Endine Surju vald, kus hoolimata kohaliku põhikooli olemasolust käis kolmandik põhikooli õpilastest 20-30 km kaugusel Pärnus koolis.

- **Nõrk keskus, teeninduslik tagamaa on väiksem valla territooriumist.**

Teatud määral sobib näiteks endine Tõstamaa vald, kus valla Audru-poolsed külad on selgelt juba kas Pärnu linna või Audru mõjusfääris ja ka Varblast käib Pärnu rohkem gümnaasiumisse kui naabruses olevale Tõstamaale.

- **Dubleerivad ja konkureerivad keskused.**

  Endise Paistu valla näide, kus kaks põhimõtteliselt sama suurt ja sama positsiooniga keskuste süsteemis lähestikku asuvat asulat suhtlevad pigem lähikonnas asuva suurema linna Viljandiga kui omavahel (õpirände näitel).

- **Väga nõrk kohalik keskus.**

Kurvaks näiteks siinkohal Tali küla, kus veel 1989.a. oli igas (koolis käivas) vanusrühmas peaaegu kümme last, nüüdseks 2-3 last. Kooli sulgemine, kiire rahvastikuvähenemine – üks sellekohaseid kurbi näiteid. Leevendab üksnes suhteline lähedus Kilingi-Nõmmele ja kui eelmises üldplaneeringus nähtigi ette Tali sidumist Kilingi-Nõmmega, siis ilmselt see variant enam ei sobi, kuna valla suurima asula tähelepanu on otstarbekas sujunata keskuse enda tugevdamisele.

- **Probleemne koht. Sotsiaal-asulate tõus ja langus**

Tihemetsa ja Õisu alevike juhtumid, kus üheainsa otsusega kaotatakse senised funktsiooni (antud juhul sotsiaalasulate omad), pärast mida on toimunud kiiremaid rahvastikuvähenemise Eesti maakohtades üldse (Tihemetsa juhib seda „edetabelit“ enam kui 500 elanikuga maa-asulate seas). Lisaks muidugi palju tühja elamispinda, kasutamata taristuid (mida siiski ei

raatsita ka lammutada – mingi tarbijaskond ju on alles) ja pigem negatiivne maine – mahajäetus, perspektiivitus.

Tabel 12. Haja-asustuse probleemid ja teemad. *Saarde valla näide*

	Suur probleem	Pigem probleem	Pigem ei ole probleem	Probleem puudub
1. Haja-asustuse hääbumine	**v**			
2. Haja-asustuse „industrialiseerumine“	**v**			
3. Haja-asustuse ja arhitektuuri teisenemine			**v**	
4. Haja-asustuse muutumine suvekodude piirkonnaks			**v**	

- ***Haja-asustuse hääbumine.***

Haja-asustuse rahvastik vananeb, külad tühjenevad või võsastuvad. Senine asustusmuster ja kultuurmaastikud kaovad.

- ***Haja-asustuse „industrialiseerumine“.***

Vastand võsastumisele on väikeste looduslike koosluste hävimine intensiivsema põllumajandustootmise taotlustes. Kui puuduvad väiketootmised ja/või püsiasustus maal kaob, on suurtootjatel seda kerge saavutada.

- ***Haja-asustuse arhitektuuri teisenemine.***

See puudutab haja-asustuse arhitektuuri muutumist „tõusiklikumaks“ (võõristust tekitav arhitektuur), asustuse hõrenemine koos võimalike uusehitustega võib tähendada ka ajaloolise asustusmustri kadumist.

- ***Haja-asustuse muutumine suvekodude piirkonnaks.***

Selles osas arvamused mõnevõrra lahknevad. On ootusi, et suvekodude omanikud mitte üksnes ei päästa lagunevaid ajaloolisi hooneid, vaid võivad sinna aja jooksul ka püsivalt elama asuda ja isegi seal töökohti luua, nõnda maamajandust elavdades. Vastuargumendid seostuvad eelkõige ebastabiilse teenuste korraldusega, mitmesuguste olmeprobleemidega (isetekkelised prügilad, mahajäetud lemmikloomad). Ajutised kohalviibijad kipuvad mõistetavatel põhjustel hoolitsema suhteliselt väikese õueaiamaa eest, panustamata ümbritsevasse kultuurmaastikku. Kõik see võimendub, kuid „võõrad“ ei soovigi muutuda osaks kogukonnast. Ehk siis territoriaalse võõrandumise oht on päris suur.

4. ARENDATAVAD ASULAD

Taust

- Üle poole maakohtade rahvastikust töötas Eesti NSV perioodil põllumajanduses, tegemist oli konkurentsitult ühiskonda ja ruumistruktuuri maal enim mõjutava majandusharuga 190ndate aastate lõpuni välja. Põllumajandus toimis sunnitult riikliku omandina kollektiivmajandite (kolhooside ja sovhooside) vormis ja neid arendati põhiliselt mastaabiökonoomilisi põhimõtteid silmas pidades. Nende põhimõtete järgimise tagajärjel toimus ruumiline kontsentratsioon (koos hilisema tootmise tsentraliseerimisega) suurematesse (enamasti üle 200 elanikuga) keskasulatesse. Lisaks ajaloolistele peamiselt teenindus- ja väiketööstuslike funktsioonidega alevikele tekkis juurde suur hulk uusi nn keskusi. See muutis maa-asustust oluliselt: senise vähesema arvu ja suurenevate keskuste kõrvale tekkis hulk, mis muutis oluliselt võrku, tihendades seda umbes kahekordseks. Selle käigus asustati suurem osa maarahvastikust, töökohad ja teenindusasutused (ümber) nendesse peamiselt põllumajandustootmise eesmärke silmas pidavatesse keskustesse.
- Kõik näis toonaste kriteeriumide järgi hästi: kuigi linnadest kaugemal olevate maakohtade rahvastik vähenes, nõudlus põllumajandussaaduste järgi kasvas ja kiiresti kasvasid ka need keskused ise, sh sageli kiiremini kui linnad. Uue keskuste võrgu järgi kujundati maakohtade sotsiaalne infrastruktuur ja kõik harjusid uue, toonastesse oludesse ehk sobivagi uue kohaliku asustussüsteemi mudeliga.
- Uute aegade tulekul 1990ndast (põllumajanduslike töökohtade vähenemine ligi 90% võrra, põllumajanduslike leibkondade vaesumine jm) tähendas mitte üksnes keskuste senise kasvu katkemist vaid vastupidi, väga kiiret rahvastikuvähenemist, mis on jätkunud enamiku asulate puhul tänapäevani. Tagajärjeks teeni9ndusobjektide sulgemine ja nn kumulatiivse allakäiguspiraali käivitumine. Ajaga mitte sammu pidanud haldusjaotus ja planeerimisvõimekus soosisid pigem lokaalsust, kolklust ja kahjulikku omavahelist konkurentsi – viimasest võitsid peamiselt suuremad linnad (maakonnakeskused).
- Ent nagu märgitud, sotsialismiperioodil kujunenud keskustevõrguga oldi harjunud, pealegi ei ole uute sobivate kohalike asustussüsteemide tekitamine kerge. Üheltpoolt püüti sotsiaalsetel (vajadus säilitada maakohtades teenuste kättesaadavus ja töökohad) kui poliitilistel (soovides piirkondlikke võime liialt ärritada) vana süsteemi säilitada, teisalt puudus ka ettekujutus, milline see uus peaks olema. Seetõttu siis kõik suuremad asulad said vastavalt seal paiknenud teenindusobjektide olemasolule ja suurusele mingi järgu ruumiplaneeringutes, üldmõtteks siis kui vähegi võimalik, hetkeseisuga olemasolevad teenindusobjektid säilitada. Aja möödudes muutus valik küll selektiivsemaks, arvestades, et kõiki seniseid keskusi (vastavat järku) keskustena säilitada ei õnnestu. Aga seda tehti hilja ja püüdes vältida vähegi radikaalsemaid valikuid. Selmet harjutada rahvast vähema arvu suuremate keskustega, üritati ikka rohkemate väikestega; nende elanikud aga harjusid töösõitude ja hiljem ka teenindussõitudega, kohapealne kasutajaskond vähenes seeläbi täiendavalt. Üheltpoolt subjektiivsed tegurid (teistmoodi planeerides ehk oleks võimalik olnud paremini „taganeda“), teisalt aga tõesti väga järsud sotsiaalsed, majanduslikud ja demograafilised muutused ühiskonnas; lisaks pärandist tulenevalt (paljudel uutel keskasulatel puudusid põhimõttelised asendilised ajaloolised juurde ja eeldused) tekitas aga jätkuva allakäigu. Vanad kasvueeldused kadusid, asendudes lagunemiseeldustega. Kõigile meeldis (territoriaal)planeerida, seda polnud saanud ammu vabalt teha (alati sektoraalhuvid ENSV-s eelistatud), kuid planeeringud ei suutnud kuidagi arenguid soovitud suunas mõjutada (st keskuste võrku säilitada).

Vana ei tööta, uut ei ole. Kust otsast alustada?

- Suudame seletada langust, aga hetkel ei tea, millest võiks alguse saada kasv, areng, kasvõi stabiilsuski. Ettepanekuid on olnud mitmeid: teenindusobjektide säilitamine, parem regionaalpoliitika, õiglasem agraarpoliitika, üleskutse luua ka maale tarku töökohti, ühistranspordi doteerimine, KOV-de eelarvete suurem toetamine, investeeringutoetused haridusse (õigemini: haridusasutustesse), noorte-toad ja – keskused, maale elama asumise kampaaniad, eesmärkide markeerimine planeeringutes jne. Esiplaanil valdavalt teenuste ja töökohtade kättesaadavusega seonduv. Üleriigilised tegurid (eriti rahvastikuarengud, aga ka majandusstruktuur) seda ei toeta.
- Soovituseks on olnud ka muuta fookust, kasvu asemel areng. Aga mida see tähendab? On see ühildatav keskuste-tüüpi planeerimisega, mis eeldab ikkagi ka suurust. Areng tähendaks muutust, milleks võib olla ka taandareng. Antud juhul lisaks juba (enamasti) loobutud senistest põllumajandustootmise praktikatest, lisaks ka mõnedest teenindusfunktsioonidest. Samas on kasv või isegi mõõdukas vähenemine enamikul juhtudel saavutamatu. Jääb vaid pigem kiire vähenemine, viies rahvaarvu allapoole piisavuse läve. Ja järel-linnastumine koos pendelrändega (mis üheltpoolt hea, teisalt jälle veelgi nõrgendab keskuspositsioone) mõjutab kohalike teenindusobjektide tarbimist pigem negatiivselt.
- Üks stsenaarium, mis viitab arengule olekski väärikas vananemine, arvestades, et elanikkonna vananemine nendes keskasulates on vähenemise paralleelselt toimiv nähtus ja et vanuritele on vaja kohapeal kindlustada olme, sh elamumajanduses, kus kortermajade kütmine kulukas, saati siis renoveerimine. Niisiis kas võime tõstatada väite, et tegemist ongi paljudel juhtudel (eriti nn uusasulate puhul) ja paljude mitmete seniste funktsioonid eosas nö mittevajalike asulatega, mida ei ole vaja planeeringutes senisel kombel planeerida vaid märkida pigem kui sotsiaalselt teatud perioodiks probleemsed kohad – koos laialdaste signaalidega asjaosalistele. Valida siis ajaloost tuntud kaevandusasulate tee (LAV, USA etc) ja otsida kogemusi sealt.
- Üks vähe räägitud on, et need inimesed on uut moodi sunnismaised, kuna ei saa ruumiliselt paindlikult reageerida töökohtade ümberpaiknemisele. Neid ka raske ümber õpetada, sh subjektiivsetel põhjustel (süsteemid nõrgad, aga ka soovimatus). Praegu nähakse probleemi ruumilisena (ruumiplaneeringutes: keskused kui asju iseeneses, eelkõige vajalik süsteem teenuste kättesaadavuse tagamiseks, mingil määral ka tööjõu kättesaadavuse ehk siis kohaliku majandusarengu seisukohalt).
- Aga 21 sajand väärtustab kultuuripärandit. „Väärika vananemise“ kontseptsioon tähendaks nn kontrollitud taandumist, probleemi raskuskeskme nihutamise ruumilisest sotsiaalseks.
- **Muutus ideoloogias.** Vähem on räägitud sellest, et need asulad muutusid Eesti NSV perioodil otsesõnu visuaalselt üsna koledateks – v.a. ehk inimeste jaoks, kes seal üles kasvanud, pikka aega elanud, harjunud. Ja 1990ndad aastad ja sealt edasi ei ole neile asulatele samuti halastanud, varasemale industriaalsele koledusele on lisandunud lagunemine. Niisiis hallid, lagunenud või lagunemisjärgus, mahajäetud, lihtsalt koledad tootmishooned ja laod jms, mitte palju paremas seisundis olevad kortermajad, haldus- ja kultuuri- ja olmehooned jne. Isegi mõned arhitektuuripärlid on „väsinud“ või kaovad sellesse lootusetusse ära. Järjest vähenev tarbijaskond tähendab ka üha suuremaid kulusid *per capita* teenuste ja elamumajanduse ülalpidamiseks, olgu siis elanikele endile või omavalitsustele. Ja – jäänud on sinna inimesed, kes kas vanuse või majandusliku olukorra tõttu ei suuda sealt lahkuda (mõnele võib-olla on ka ükskõik). Aga kes tahaks nii väga sinna elama asuda? Ja kui ei, siis kelle ja/või mille arvelt tuleksid kasv, areng, investeeringud…?
- Inimesed ise – pole seda majanduslikku võimekust. Kui ongi mõni edukas ja säästlik, ei tee see ilmne vähemus suurt midagi ära.

- Pangad ja sihtasutused (Kredex) – aitavad neid, kes endid ise aidata suudavad ja kellel on ka piisav materiaalne tagatis. Madala kinnisvara hinna tõttu endiste majandikeskuste elanikel seda ei ole.
- Omavalitsused – paarkümmend aastat ei ole midagi tehtud ja pärast 2017.a. haldusreformi on järgmiseks viisaastakuks ilmselt tähtsamaid tegevusi.
- Allikad ilmselt kohtade lõikes erinevad. Osaliselt ühildatavad ka majandusarenguga – nt Vihula vallast Võsuperest, väikesest külast, kus asub Eesti aegade edukamaid maatööstusettevõtteid ja kus on ettevõtte poolt renoveeritud töölistele kortermaja. Ehk siis selmet pilduda raha tuulde uute kavandatavate sotsiaalelamuprogrammidena, võiks toetada pigem sellelaadseid, partnerluste korral renoveeritavaid lahendusi.
- Aga keskne mõte võiks olla, et visioonis on need keskused enamasti haja-asustusest eristuvad kompaktsed aleviku tüüpi asulad – ilusad, puhtad, turvalised. Millest mööda sõites tekib tahtmine peatuda, jalutada, ja kuna enamik neist ei asu linnadest väga kaugel, miks mitte sinna elama asuda, kui kohapealsesse miljöösse armuda. Ja koos uue seltskonnaga (mis ei pea tähendama aadeldumist) tulevad ka uued tasuvad töökohad jms.
- Ehk siis arengumudel: esmalt osaliselt lammutada, kiire ja kontrollitud allakäik/tühjendamine – seejärel ulatuslik renoveerimis/moderniseerimisprogramm (nii arhitektuuriline, sotsiaalne kui majanduslik) ja sealt edasi uus kvaliteet. Kas seda on aga vaja? Ja igal pool? Viimane küsimus eeldab vastusena ilmselt valikuid, kus oluliseks kriteeriumiks on ka asula ajalooline staatus.

- **Soovituslikul arendatavate asulate valikul on lähtutud järgmistest asjaoludest:**

1. Rahvaarvu vähenemine ja madal asustustihedus Eestis tervikuna, prognoosid ebasoodsad;
2. Rahvaarvu vähenemine ja madal asustustihedus Edela-Eesti mõlemas maakonnas tervikuna, prognoosid ebasoodsad;
3. Rahvaarvu vähenemine maakonnakeskustes, prognoosid ebasoodsad – vajalik pidurda maakondade (toimealade) konkurentsivõimet silmas pidades;
4. Kiired rahvastiku vähenemistempod maakonnakeskustest kaugemates kohtades;
5. Rahvastiku ümberpaiknemine, pidurdamatu koondumine maakonnakeskuste lähivööndidesse;
6. Võimalik kontralinnastumise stsenaarium (immigrandid linnadesse, põliselanike kolimine väljapoole linna kaugematesse kohtadesse) Edela-Eestis planeerimisperioodil vähetõenäoline (vähene majanduslik atraktiivsus; samuti „mahub“ lähitagamaale piisavalt uusi elamuid ja elanikke)
7. Teenuste tarbimine üha enam maakonnakeskuste keskne, vähenev kohalik tarbimine, maakonnakeskuste mõjuala laienemine
8. Kohalike keskuste senised rolli ammendunud, Eesti NSV elamufond väheväärtuslik;

4.1. Soovitused lahenduste osas

Soovitused on järgmised:

1) Linnalähedased alad

Linnalähedastel aladel: vältida liigsuurte uusasumite teket. Pigem suunata linnalähedastel aladel uusasustus kohalike keskuste tugevdamiseks (kontsentriline areng ümber endise tiheasustuse) või asulate vaheliste sidemete tugevdamisele (piki teid sektoraalne ruumiline areng)

2) Haja-asustus

1) Haja-asustus vajab eelkõige läbitavaid teid ja sidet. Haja-asulatesse tasub investeerida küll, sest nende seas on ka piisavalt kasvanud ja elujõulisi asulaid.
2) Eeldusel, et püsiasustus ja -rahvastik tagavad väärtmaastike hoolduse ja säilimise, tähendaks püsiasustus tagamine tasakaalustatud vanuskoosseisuga elanikkonna kohaolekut. Sellele aitaks kaasa piirangute (ehituskeelukohad) leevendamine – et elanikud saaksid ehitada uusi hooneid siseveekogude äärde (v.a. planeeritud avalik ruum). See võimaldaks väikestel küladel elukeskkonnana konkureerida suurte linnadega. Seda võiks katseliselt lubada väikestes külades, kus tööealise rahvastiku tihedus on selgelt allapoole kriitilist piiri (vt Joonis 18 ja Tabel 13).

Joonis 18. 20-64-aastaste arv km^2 kohta 2011.a.)

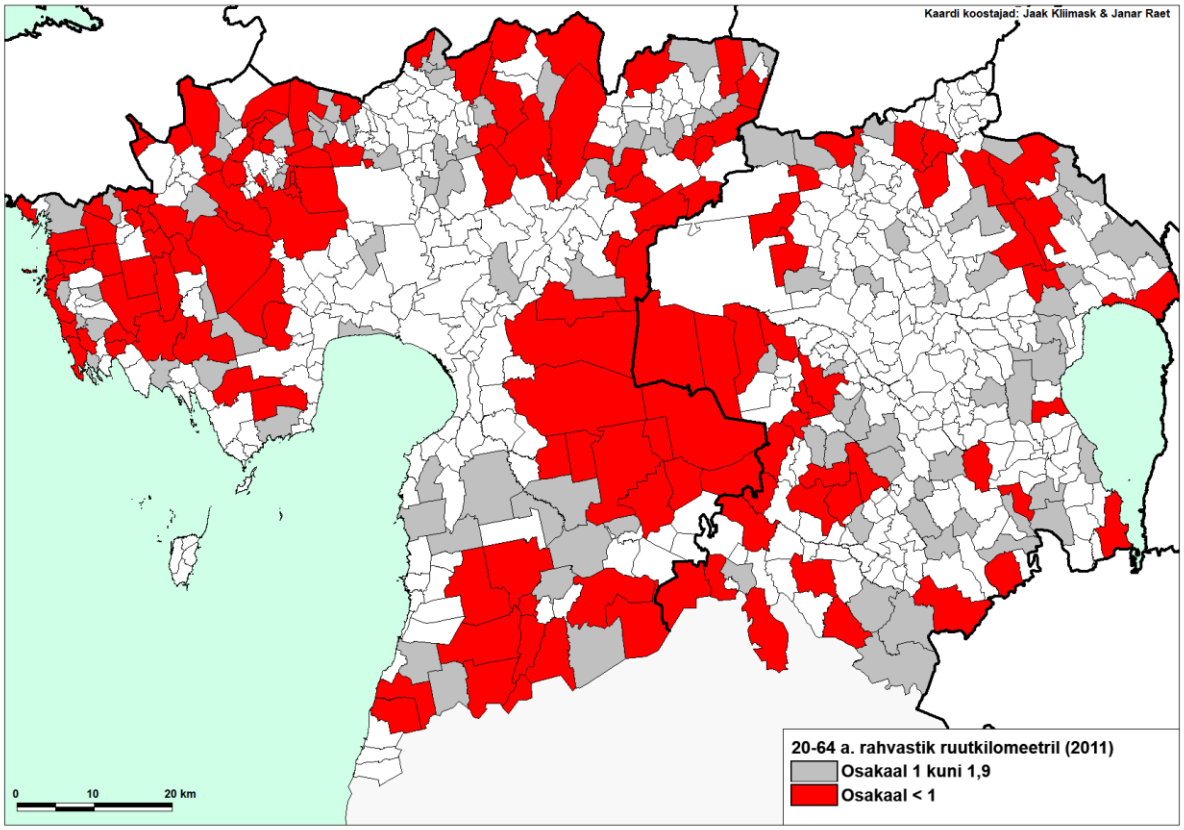

Tabel 13. Madala asustustihedusega asulad (20-64-aastaste arv km^2 kohta 2011.a.)

	alla 1	**1_2**
asulate arv	145	99
osatähtsus, %	24	16

3) Kohalikud keskused

- Mõeldes taas kohalike keskuste rollidest, tuleb silmas pidada aleviku-tüüpi, madal-hoonestuse ja silmnähtava tootmiseta asulaid. On võimalik, et nende asulate elujõulisust tagamiseks ei ole esmaste sammudena vaja mõelda töökohtadest ega ka mitte teenustest (iga hinna eest kohalhoidmisest), vaid väljanägemisest – osana atraktiivsest elukeskkonnast eemal suurematest linnadest, samas siiski suuremate linnade kui majanduskeskustega ühendustest. Eesti suhteline väiksus pakub selleks hea võimaluse.

- Üldised põhimõtted keskasulate elujõulisuse tagamiseks saaksid olla järgmised:
  - Aktsepteerida nende asulate „väärikat vananemist“! – selmet planeerida (soovida) kasvu/stabiilsust (rahvaarvu suuruse osas).
  - Pöörata senisest oluliselt suuremat tähelepanu asulate väljanägemisele (hoonete ja ümbruste korrashoid, kolehoonete kadumine)
  - Aktsepteerida maakonnaplaneeringus nimetatud keskuste süsteemi/võrgustikku, kuid ehk mitte ületähtsustada kohalike keskuste hierarhiat – lähtuda eelkõige territooriumi „katmisest“!
  - Eeldada rahvastikutiheduse vähenemist ja suhtelist hajumist maalistest keskustest väiksematesse küladesse
  - Lähtuda senisest probleemist: liiga tihedalt liiga väikesi keskasulaid, süsteem lagunes kiiresti pärast järsku sotsiaal-majanduslike ja demograafiliste olude muutust
  - Lähtuda põhimõttest „mida vähem eelisarendatavaid asulaid, seda eeldatavasti suuremad võimalused eduks“. Prioritiseerimise vajadus.
  - Lähtuda põhimõttest „200-300 km^2 peale min. 200 elanikuga keskasula – teenindusobjektide asukoht
  - ➔ probleemsed ja eelisarendatavad on 200-300 km^2 raadiuses olevad parima asukohaga kuid allapoole 200 elaniku vähenemise riskiga asulad. Suhtuda vajadusel paindlikult territooriumi suurusse.
  - Eelisjärjekorras tähelepanu vajavad asulad – juba olemasolev eeldatav vähenemine aastaks 2030 alla 200 elaniku

	Asula	Keskuse tüüp	Vald	Maakond
1.	Varbla küla	Kohalik keskus	Varbla vald	Pärnu
2.	Koonga küla	Kohalik keskus	Koonga vald	Pärnu
3.	Surju küla	Kohalik keskus	Surju vald	Pärnu
4.	Kõo küla	Kohalik keskus	Kõo vald	Viljandi
5.	Lõpe küla	Lähikeskus	Koonga vald	Pärnu
6.	Tänassilma küla	Lähikeskus	Viiratsi vald	Viljandi
7.	Leie küla	Lähikeskus	Kolga-Jaani vald	Viljandi
8.	Tali küla	Lähikeskus	Saarde vald	Pärnu

- Meetmed nende probleemsete keskuste osas on pigem triviaalsed: teenuste osaline „kinnimaksmine“, esmajärjekorras renoveerimistööd ja arendustegevus (sh investeeringute suunamine).

Eesti ja Pärnumaa VÄRAV: Ikla.

- Eriolukorras olev asula, kuhu on kasulik investeerida mainekujunduse eesmärgil, sh hoides alal kõik esmatähtsad teenused.

Kasutatud materjalid

1. Albre, Neve (2005) Nõukogudeaja jäljed Eesti külas (1944-1991): kortermajade leviku asustatuse analüüs. Magistritöö inimgeograafia alal. Tallinn – Pärnu.
2. Cloke Paul, Terry Marsden and Patrick H.Mooney (2006(, eds, Handbook of Rural Studies, Sage Publications Ltd.
1. EVS (1972) Statistika Keskvalitsus 1972. *Eesti NSV külanõukogude ja maa-asulate rahvastik 1959.a. ja 1970.a. rahvaloenduste andmeil.* Tallinn: Eesti NSV Statistika Keskvalitsus.
2. EVS (1981) Eesti NSV külanõukogude ja maa-asulate rahvastik 1959.a., 1970.a. ja 1979.a. rahvaloenduste andmeil, Tallinn, Eesti NSV Statistika Keskvalitsus.
3. EVS (1990) Eesti Vabariigi külanõukogude ja maa-asulate rahvastik 1970.a., 1979.a. ja 1989.a. rahvaloenduste andmeil, Tallinn, Eesti NSV Statistika Keskvalitsus.
4. Dahms, Fredric A. ( ), „Dying Villages“, „Counterurbanization“ and the Urban Field – a Canadian Perspective, Journal of Rural Studies, pp.
5. Drudy, P. J. (1989) 'Problems and Priorities in the Development of Rural Regions', In: L. Albrechts, F. Moullaert, P. Roberts, E. Swyngedouw (eds.) Regional Policy at the Crossroads: European Perspective, London, pp. 125–141.
6. Ehrlich, Rita (1977) Põllumajanduse areng ja asulastik. *Eesti NSV Majandusgeograafiline olukord ja perspektiivid (analüüs, probleemid, soovitused)* (Toim K.Laas). Tallinn: ENSV TA Majanduse Instituut, 125-146.
7. Ehrlich, Rita (1977) Tootmise kontsentreerimise mõjust eesti NSV väikeste linnaliste asulate arengule, Eesti Geograafia Seltsi Aastaraamat 1975/76, Tallinn, lk. 202-216.
8. Ehrlich, Rita (1985) Maa-asulastiku muutumine, Maaelu. Maa sotsiaalse arengu probleeme Eestis, Tallinn, Valgus, lk.35-48
9. Ehrlich, Rita (1988) Asulastik ja maaehitus, Maaelu. Sotsiaalse arengu probleeme Eesti külas, Tallinn, Valgus, lk.55-60.
10. Ilbery, B. and Bowler, I. (1998), eds, The Geography of Rural Change, Harlow
11. Jänes, L. (2005) Stalinistlik kolhoosiküla. Soov luua linna-tüüpi asustus Eesti maastikku Võistlevad õnned. Rmt: Kalm, R. ja Ruudi, I. (koost) Elukeskkond külma sõja perioodil. Eesti Kunstiakadeemia toimetised 16
12. Jääts, Indrek (2004) Sotsialistlik Põllumajandus. Varane kolhoosiaeg Oisu piirkonnas Järvamaal, Akadeemia 16:1, lk.132-168
13. Jääts, Indrek (2004) Sotsialistlik Põllumajandus. Varane kolhoosiaeg Oisu piirkonnas Järvamaal II, Akadeemia 16:2, lk.393-423.
14. Kaldmäe, Madis (1986) Geograafid maapiirkondade sotsiaalse arengu suunamisel, Geograafia Rakendusprobleeme Eesti NSV-s, Eesti NSV Teaduste Akadeemia Eesti Geograafia Selts, Tallinn, lk. 64-69
15. Kaldmäe, Madis (1988) Esmane sotsiaal-territoriaalne kooslus kui asustusüksus ja juhtimisstrateegia objekt, Eestimaa Geograafiaprobleeme, Eesti Geograafia Selts, Tallinn, lk.94-100.
16. Kliimask, Jaak (1999) Maapiirkondade arengujooni Eesti NSV-s, Eesti regionaalarengu käsitlusi, Viljandi, lk.15-18.
17. Kliimask, Jaak (2000) Maa-asulate arengutrendid Eestis, Eesti Regionaalarengu Sihtasutuse Infoleht 1/7, lk.8.
18. Kliimask, Jaak, Garri Raagmaa (2004) Sotsiaalse infrastruktuuri hindamine Eesti maa-asulates, Tallinn, Alfaprint.

19. Marksoo, Ann (2002) , Maa-asustus, Saaremaa. Loodus. Aeg. Inimene 1. Eesti Entsoklüpeediakirjastus, Tallinn, lk.441-446
20. Marksoo, Ann (2007) , Asustus, Järvamaa. Loodus, Aeg, Inimene, Eesti Entsoklüpeediakirjastus, Tallinn, lk. 242-294
21. Metsa, Allan (1981) Maa-asulad täna ja homme, Tallinn, Valgus.
22. Murel, Vilma (1972) On the peculiarities of the system of rural settlements (on the example of the Estonian S.S.R.), Estonia. Geographical Studies, Estonian Geographical Society, pp.136-140
23. Paatsi, Vello (1976) Kontsentratsiooniprotsessi ilminguid maa-asustuses (Jõgeva rajooni näitel). *Eesti Geograafia Seltsi Aastaraamat* 1974, 156–163.
24. Pallot, Judith (1988) The USSR. In: Paul Cloke (ed) Policies and Plans for Rural People, Unwin Human Ltd., London, pp 120-134/122-127
25. Pihlak, Ülo (1994) Märkmeid Eesti asustussüsteemi ja elamuehituse arengust, Eesti Geograafia Seltsi Aastaraamat, Tallinn, Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk.68-75.
26. Pärdi, Heiki (2008) 20.sajand – murrang Eesti maa-arhitektuuris, Maa-asustus ja arhitektuur, Eesti Vanaõhumuuseumi Toimetised 1, Tallinn, lk.105-140
27. Volkov, Leonid (1974) Eesti NSV asulate gruppide eraldamise metoodilised alused, Eesti Geograafia Seltsi Aastaraamat 1971/1972, lk. 185–196.
28. Volkov, Leonid(1980) Eestimaa asustus. Tallinn. Eesti Raamat.
29. Woods Michael (2005) Rural Geography, Sage Publications Ltd.

Muud andmed

- 1989.a. rahvaloenduse andmed, vanuskoosseisud maa-asulate lõikes. Tellitud Statistikaametist.
- 2000.a. rahvaloenduse andmed, vanuskoosseisud maa-asulate lõikes. Tellitud Statistikaametist.
- 2011.a. rahvaloenduse andmed, elamuehitus maa-asulate lõikes. Tellitud Statistikaametist.